

El turisme esportiu com a oportunitat de desenvolupament sostenible per als espais rurals en temps de COVID-19

* * *

El cas de la Mancomunitat de Penyagolosa - Pobles del Nord

TREBALL DE FÍ DE MÀSTER

Màster interuniversitari en
Gestió d'Àrees de Muntanya

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

UAB

Universitat Autònoma
de Barcelona

Universitat
de Girona

Lleida - Octubre de 2020

Autor:

Sergio Bellés Monserrat

Tutor:

Dr. Aarón Gutiérrez Palomero

Cotutor:

Dr. Javier Esparcia Pérez

Penyagolosa, gegant de pedra,

la teua testa plena de neu.

Penyagolosa, Penyagolosa,

a la tempesta, al sol i al vent.

Popular

Resum

Aquest treball vol esbrinar, tenint en compte l'opinió de la població local i el context sociosanitari originat per la COVID-19, el potencial que té el turisme esportiu com a dinamitzador dels espais rurals. L'àmbit per al qual es planteja és la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord, un territori amb un ric patrimoni ambiental, arquitectònic i paisatgístic.

En l'elaboració, com a fet destacable, s'ha enquestat a la població local per conèixer les opinions sobre l'activitat turística. També s'han identificat i analitzat els trets físics, sociodemogràfics i, especialment, turístics de la Mancomunitat.

En concret, s'ha pogut observar com la població local és conscient que l'entorn del Parc Natural de Penyagolosa és, i serà, el seu principal reclam al voltant del qual es pot desenvolupar un sector turístic sostenible, capaç de dinamitzar el territori i que harmonitzi les necessitats de la població local i forana.

Paraules clau: turisme esportiu, Penyagolosa, espais rurals, dinamització econòmica, sostenibilitat, població local, COVID-19

Resumen

Este trabajo quiere averiguar, teniendo en cuenta la opinión de la población local y el contexto socio-sanitario originado por la COVID-19, el potencial que tiene turismo deportivo como dinamizador de los espacios rurales. El ámbito para el cual se plantea es la Mancomunitat de Penyagolosa - Pobles del Nord, un territorio con un rico patrimonio ambiental, arquitectónico y paisajístico.

En su elaboración, como elemento central, se ha encuestado a la población local para conocer sus opiniones sobre la actividad turística. También se han identificado y analizado los principales rasgos físicos, sociodemográficos y, especialmente, turísticos del conjunto de la Mancomunidad.

En concreto, se ha podido observar como la población local es consciente que el Parque Natural de Penyagolosa es, y será, su principal reclamo en torno al cual se puede desarrollar un sector turístico sostenible, capaz de dinamizar el territorio y que armonice las necesidades de la población local y foránea.

Palabras clave: turismo deportivo, Penyagolosa, espacios rurales, dinamización económica, sostenibilidad, población local y COVID-19.

Abstract

This work seeks to find out, taking into account the opinion of the local population and the socio-sanitary context originated by COVID-19, the potential of sports tourism as a dynamizer of rural areas. The area for which it's proposed is the Mancomunitat de Penyagolosa - Pobles del Nord, a territory with a rich environmental, architectural and landscape heritage.

In its elaboration, as a main element, the local population has been surveyed to know their opinions on the tourism activity. The main physical, socio-demographic and, especially, tourist features of the territory have also been identified and analyzed.

Specifically, it has been observed how the local population is aware that the environment of the Natural Park of Penyagolosa is, and will be, its main attraction. Furthermore, around this, it will be possible to develop a sustainable tourist sector, able to dynamize the territory and to satisfy the needs of the local and foreign population.

Keywords: Sports tourism, Penyagolosa, rural areas, economic dynamization, sustainability, local population and COVID-19

ÍNDEX

1. Introducció: noves solucions per a vells problemes.....	6
2. Aproximació a un marc teòric-conceptual per a l'anàlisi del turisme d'esports de muntanya: noves demandes, nous usos i noves necessitats	14
3. Hipòtesi i objectius del treball	19
3.1. Objectius principals	19
3.2. Objectius secundaris	19
4. Metodologia, fonts i cas d'estudi	20
4.1. Fonts primàries i secundàries: enquestes i documents de referència.....	21
4.2. Contextualització del cas d'estudi.....	22
5. Aproximació al diagnòstic territorial: un context demogràfic i econòmic desfavorable i el seu potencial turístic	25
5.1. Els contextos físic i socioeconòmic	25
5.1.1. L'entorn geogràfic de condicionant a noves oportunitats.....	25
5.1.2. Una dinàmica demogràfica regressiva	28
5.1.3. Una activitat econòmica en declivi	30
5.2. El potencial turístic dels municipis de Penyagolosa	31
5.2.1. La destacada presència de recursos turístics	31
5.2.2. L'oferta de serveis turístics: l'allotjament i la restauració.....	35
5.2.3. Agents clau per als processos de desenvolupament local	37
6. Un exemple de resiliència comunitària: el desenvolupament local basat en el turisme d'esports de muntanya	39
6.1. L'entorn de Penyagolosa: el recurs turístic més preuat.....	40
6.2. El turisme d'esports de muntanya i la seua contribució al desenvolupament local	41
6.3. Perspectives de futur del turisme a la Mancomunitat de Penyagolosa.....	43
7. Anàlisi territorial i turístic de la Mancomunitat de Penyagolosa	45

8. Conclusions i perspectives de futur	52
Bibliografia i referències web.....	54
Annex I. Fotografies dels principals recursos turístics de la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord.	63
Annex II. Model d'enquesta: el turisme d'esports com a oportunitat de desenvolupament local	67

1. Introducció: noves solucions per a vells problemes

D'uns anys ençà, i malgrat que ja eren existents dècades enrere, les problemàtiques que afecten als espais rurals han agafat un gran ressó mediàtic. De totes elles, el progressiu descens poblacional que ha afectat a les zones rurals, tant espanyoles com valencianes, durant el segle XX n'és la més paradigmàtica. Aquest procés per a Gómez Mendoza (2015) va tenir dues etapes clarament diferenciables:

- En la primera, entre 1950 i 1970, els espais rurals, o bé van ser oblidats per l'administració a l'hora de rebre millores infraestructurals, o bé van ser conquerits per la construcció de grans infraestructures que acabaren amb el seu mode de vida; aquesta situació va provocar que en aquest període uns 7 milions d'espanyols emigraren cap a zones urbanes.
- En la segona, què compren des dels anys 70 fins als 2000, hi ha un progressiu canvi de paradigma a l'hora d'entendre els espais rurals. Aquests passen a ser considerats espais multifuncionals on cal adoptar models productius intel·ligents que puguin garantir la seua sostenibilitat.

De manera detallada, com recullen Buciega i Esparcia (2013), es pot atribuir el declivi demogràfic rural, principalment, a dos factors: a l'existència d'una activitat agrària, localitzada majoritàriament en entorns rurals, que es caracteritzava per la seua baixa productivitat i rendibilitat, i a la mediatització de la de millora de la qualitat de vida que, en teoria, oferien els entorns urbans. Aquesta darrera és una situació què com enuncia Moyano Estrada (2018a) encara perdura en l'actualitat. En concret, l'autor afirma que *“malgrat la insatisfacció que genera la vida en grans àrees urbanes, viure en ciutats de grandària mitjana resulta encara avui més atractiu que viure en els pobles petits, ja que encara es percep que el món urbà ofereix més oportunitats”*. (Moyano Estrada, 2018b)

A més, com també afirma Aparici (2019), al llarg del segle XX es van adoptar un seguit de polítiques que van afavorir l'existència d'un flux poblacional unidireccional des de les àrees rurals cap a les urbanes. Aquesta situació té el seu paradigma, segons García Coll i Sánchez Aguilera (2005), en Catalunya. Aquesta és una regió en la qual els seus municipis rurals han vist disminuir

notablement la seua població en favor, en menor mesura, de capçaleres comarcals i, en major mesura, dels municipis costaners.

Front aquesta situació, durant els darrers anys i com recull en la seua ponència Moyano Estrada (2009), han sigut diverses les iniciatives públiques i privades les que han tractat de revertir les dinàmiques demogràfiques regressives¹. De totes elles, com també afirma Moyano Estrada (2018b), ni la necessària millora de les infraestructures, ni la creació de llocs de treball, així com tampoc l'accés de joves rurals a formació superior, han sigut suficients per a frenar la davallada. Aquests són uns fets a tenir en compte, que posen de manifest l'existència d'una problemàtica estructural que necessita comptar amb unes estratègies transversals i multiescalars que han d'afavorir la governança territorial.² A més, en el cas espanyol, hi existeix una dificultat afegida: l'heterogeneïtat dels espais rurals. Front aquesta situació, el *Foro IESA sobre la Cohesión de los Territorios Rurales* celebrat el 2009 va identificar espais amb trets similars i els va agrupar en 3 grans àmbits:

- *Àrees amb un bon nivell de desenvolupament basat en l'agricultura i que compten amb sistemes alimentaris locals ben articulats.* Es caracteritzen per estar densament poblats i presentar característiques variables segons el tipus d'activitat del sector primari. Solen comptar amb bones infraestructures i estar ben connectades amb els mercats exteriors
- *Àrees de l'interior rural amb importants problemes estructurals i demogràfics.* Solen estar allunyats dels centres urbans i tenir dèficits infraestructurals. El seu sistema agroalimentari sol ser poc dinàmic, resultat d'un deficient desenvolupament de l'agricultura i/o d'un sector industrial associat competitiu. A més, el baix nombre de població resident dificulta tant la posada en marxa de projectes com poder garantir els serveis públics.

¹ Són molts els autors (Delgado Viñas, 2019; Moyano Estrada, (2018a) i Herreras Espinosa, (2019)) i organismes que durant els darrers anys han proposat, baix el seu criteri, quines mesures s'haurien d'implementar per revertir la situació. Per exemple, la Federació Espanyola de Municipis i Províncies ha creat una Comissió de Despoblació, on identifiquen 7 grans àmbits d'actuació amb 79 mesures.

² Segons Moyano Estrada (2018b) aquesta planificació ha d'impulsar el desenvolupament socioeconòmic més enllà dels interessos particulars i sectorials; cal tenir en compte què, els espais rurals amb una bona localització geogràfica, una bona base patrimonial i/o productiva a fer valdre i un capital social dinàmic i emprenedor, tindran major probabilitat d'èxit.

- *Àrees intermèdies amb una bona interacció rural/urbana.* Són territoris que presenten una situació intermèdia entre les dues anteriors, on les activitats primàries ocupen un baix percentatge de població a causa del gran dinamisme econòmic que tenen els espais urbans propers i que permeten els moviments pendulars.

A més, ja des de fa anys, està tenint lloc un canvi de paradigma que deixa obsolet el tractament dicotòmic entre l'Espanya rural i l'Espanya urbana que van dominar l'imaginari polític i cultural espanyol durant el segle XX. En concret, han sorgit dos discursos contraposats (Moyano Estrada, 2018a):

- L'un emfatitza en les dificultats a les que han de fer front els residents en entorns rurals. Això ha contribuït a reforçar el sentiment de pertinença i ha originat un moviment social que se'l coneix com a *Orgull Rural* i que ha estat promogut pel sindicat agrari UPA.
- L'altre, amb una visió clarament exògena, fa referència a les bondats amb que compten els espais rurals (riquesa paisatgística i patrimonial, proximitat i cohesió social, etc.) sobre les quals pretén construir un escenari capaç d'atraure població d'àmbits urbans. A aquest se'l pot denominar com a *Idili rural*.

Amb aquestes noves consideracions, accentuades en els darrers anys, el que s'ha fet és visibilitzar les problemàtiques que afecten a les àrees rurals, destacant les vinculades amb decreixement poblacional i, en alguns casos, abandonament³. Tal ha sigut la seua repercussió que, com enuncia Llamazares (2018), crida l'atenció el gran nombre d'escriptors que han passat a parlar d'aquest fenomen.

A més, aquest assumpte ha sigut capaç d'entrar en l'agenda política on tal i com mostren el fets que:

- La plataforma ciutadana Terol Existeix, la qual després de més de 3 dècades de reivindicacions no satisfetes, va decidir anar més enllà i presentar-se a les eleccions generals per portar les necessitats dels

³ Cal destacar que no és el mateix parlar de despoblament que d'abandonament. Pot haver declivi demogràfic amb camps cultivats, i boscos i pobles cuidats; aquests són despoblats. Al mateix temps, poden haver d'altres que no perden població però que no cultiven les seues terres i els seus nuclis estan mal atesos; aquests sí que són abandonats.

habitants de la província de Terol, una de les més afectades pel despoblament, a Madrid. L'experiència va ser tot un èxit i es va convertir en la primera agrupació d'electors en aconseguir representació parlamentària.

- En el 2017 el govern, aleshores en mans del Partit Popular i responent a la pressió social, va crear l'Alt Comissionat pel Repte Demogràfic. Recentment, en el 2020, l'actual govern de coalició ha anat més enllà i ha creat la Vicepresidència pel Repte Demogràfic.⁴

També a nivell regional se n'han fet ressò s'han elaborat normatives i plans per tal de fer-ne front. Aquest és el cas, entre d'altres, d'Astúries on s'ha elaborat el *Plan Demográfico del Principado de Asturias*, i d'Aragó on es va aprovar el *Decreto 165/2017, de 31 de octubre, del Gobierno de Aragón, por el que se aprueba la Directriz Especial de Ordenación Territorial de Política Demográfica y contra la Despoblación*.

Amb tot es pot afirmar que existeix una consciència rural, tant endògena com exògena. Per això, la posada en marxa i/o relançament d'iniciatives que es basen en l'aprofitament de les potencialitats i recursos existents en els territoris rurals, compten amb un context immillorable.

En l'actualitat, i des de principis de 2020, a escala planetària existeix un context sociosanitari inèdit a conseqüència dels efectes derivats de la propagació de la COVID-19, una malaltia infecciosa causada pel coronavirus SARS-CoV-2. Com a resultat, aquelles activitats econòmiques que requereixen elevats moviments poblacionals, es van veure, i es veuen, més afectades. L'exemple més paradigmàtic n'és el turisme i les seues activitats associades. En concret durant el primer trimestre, es va veure especialment influenciat quan el 100% dels països van aplicar restriccions als viatgers forans i els països europeus van tancar el 83% de les destinacions internacionals (80% d'Amèrica, 70% d'Àsia i Pacífic, 62% d'Orient Mitjà i 57% d'Àfrica); com a resultat s'estima que, a escala

⁴ Malgrat que a nivell estatal ja es tenia en compte la problemàtica amb el Comissionat, es podria considerar que Terol Existeix ha pogut tenir un paper fonamental amb la creació de la nova Secretaria General pel Repte Demogràfic, un òrgan administratiu de major rang que l'anterior.

europea, hi haurà una caiguda anual del 60% d'arribades de turistes internacionals (Mantecón, 2020).

Amb aquesta situació s'han evidenciat les problemàtiques que, des dels anys 70, està arrossegant el sector turístic espanyol:

- L'especialització en el producte turístic de "sol i platja" que es caracteritza pel seu baix valor afegit i que està demandat per consumidors nacionals i estrangers que tenen una renda mitjana-baixa.
- L'existència d'un empresariat turístic on, generalment, predominen entitats familiars que difícilment poden fer front a greus pertorbacions i què, a més, tenen un capital humà poc qualificat.
- La projecció d'imatge turística internacional com a centre de "turisme de masses".
- Un abús de la dependència de turoperadors estrangers.
- L'excessiva estacionalitat durant els mesos estivals.
- La degradació d'enclavaments turístics, un fet què, per a Vera, 1992, està estretament vinculat amb la sobreexplotació dels recursos naturals, l'ocupació de grans extensions de sòl i la banalització d'elements patrimonials tradicionals dirigits al consum turístic massiu.

Per tots aquests motius, s'evidencia que els territoris que ja atrauen un gran nombre de turistes no poden seguir creixent de manera il·limitada, ja que seria inclús contraproduent. En concret, més enllà del descontentament de les comunitats locals amb la massificació, cada vegada més, el visitant busca l'autenticitat. Aquest és un tret què, degut a la massificació i banalització de les destinacions, ja no hi és en les destinacions tradicionals.

Amb la progressiva represa de l'activitat econòmica, el turisme anirà recuperant de manera esglaonada i dependent del context sanitari, el dinamisme que ha perdut durant els primers mesos de 2020. Tot apunta que primer és recuperarà el turisme de proximitat, amb desplaçaments en vehicle propi, després augmentarà el turisme nacional, tant amb vehicle propi com amb altres mitjans de transport, i per últim el de llarga distància. (Simancas, 2020). En aquest punt, cal tenir en compte que és que es tracta d'una crisi de salut pública i no d'oferta, i per tant de les destinacions. En concret, com afirma José Luis

Zoreda, vicepresident d'Exceltur, "la pandèmia pot aprofitar-se per a realitzar una profunda transformació del model turístic" (Trillas, 2020).

A més, sembla què, la situació d'incertesa sociosanitària, ha ficat al medi rural en el focus. Això és degut, la possibilitat de viure al medi rural amb unes millors condicions de vida més saludables, transita en paral·lel amb les oportunitats que representen els productes turístics desenvolupats al medi rural, ja que es poden plantejar activitats capaces de garantir la distància entre persones i un contacte intens amb formes de vida gratificants i constructives (Fernández, 2020).

Cal tenir en compte que la pandèmia no ha alterat els desitjos de viatjar i descobrir nous enclavaments per part de la població, motiu pel qual les destinacions s'han hagut d'anar adaptant a nous reptes i a uns escenaris que són del tot incerts.

Com a paradigma del nou canvi introduït per la COVID-19, la duració del qual n'és una incògnita, molts espanyols han decidit replantejar les vacances de l'estiu del 2020 cap a destinacions nacionals rurals bé siguin segones residències o bé establiments turístics. Això és gràcies al fet que el entorns rurals compten amb una bona oferta d'allotjaments de petites dimensions el qual és idoni, amb les mesures sanitàries oportunes, per a acollir visitants, i amb uns enclavaments de gran valor ambiental i cultural. Aquesta situació es manifesta amb les dades provisionals de l'estiu del 2020 al Pirineu on s'han batut els rècords del nombre de pernoctacions (Bosch, 2020) o amb el gran nombre de població flotant que hi ha hagut a l'interior de Castelló, on bona part de les segones residències han estat ocupades durant tot l'estiu (Aguilar, 2020).

Com exemples hi destaquen les següents dades:

- Al Pirineu català, com Bosch (2020) afirma en el seu article els mesos de juliol i agost van coronar la Pica d'Estats un 74 i 51% més persones que els mateixos mesos de l'any 2019. Al Pedraforca durant el mes de juliol es van duplicar, respecte al mateix mes de l'any anterior, el nombre de persones que van fer cim. Com a resultat, les ocupacions d'allotjaments han fregat durant tot l'estiu el 100% a tot el Pirineu català degut a les possibilitats de realitzar activitats de turisme actiu / esportiu en

enclavaments tradicionalment poc massificats i on, per tant, és més fàcil respectar la distància social. Cal afegir també la complementarietat d'aquestes amb un llegat patrimonial i cultural poc conegut, i l'existència de nombrosos productes agroalimentaris de qualitat i de proximitat, que poden satisfer les noves demandes dels consum.

- A l'interior de Castelló gairebé tots els municipis han vist créixer els seus habitants durant el període estival com a resultat tant per l'ocupació de segones residències com per l'arribada de turistes i visitants. Com a exemple, com afirma Aguilar (2020), municipis com Catí o Ares del Maestrat han vist multiplicada per 3 i per 10, puntualment, la seua població.

Tot aquest augment de flux ha derivat també en efectes negatius. En concret, l'arribada de visitants poc habituats a estar a la muntanya ha donat lloc a alguns comportaments incívics, com l'augment notable de deixalles a les vores de senders i aparcaments, els quals en molts casos han quedat col·lapsats, i l'elevadíssim nombre d'accidents que han hagut d'atendre les unitats de rescat d'alta muntanya. A més, molts dels municipis rurals s'han vist desbordats per una elevadíssima demanda no coneguda fins ara.

Per tant, es posa en evidència que les zones rurals, actualment, són atractives. Per això, el turisme i les seues activitats associades es poden considerar com una eina de resiliència comunitària per fer front a les conseqüències econòmiques, socials i sanitàries derivades de la Covid-19, les quals són del tot incertes. A més, aquells projectes que aprofiten els trets endògens comptaran amb un rerefons que anirà si cap més enllà de la clàssica classificació social o productiva. Aquest fet és degut a què totes les iniciatives sorgides als àmbits rurals tenen un elevat component social, ja què, a banda de la creació dels llocs de treball què contribueixen a la fixació de població, sovint entren en joc també les relacions informals entre els seus membres com a resultat de la reduïda grandària de la comunitat.

Els municipis que conformen la Mancomunitat de Penyagolosa es poden incloure dintre de les *Àrees de l'interior rural amb importants problemes estructurals i demogràfics*. Front aquesta situació, cal esmentar què compten

amb un entorn natural i patrimonial únic arreu del País Valencià. A més, anualment, celebren i alberguen diverses proves esportives de considerable renom en el panorama nacional i internacional.

És per això que, malgrat que amb l'estiu de 2020 s'ha deixat escapar un període vacacional immillorable el qual hagués sigut un excelent punt de partida per començar a posicionar-se en el mercat turístic⁵, es vol conèixer el potencial que pot tenir la segmentació d'aquests municipis en el turisme esportiu tenint en compte la sostenibilitat ambiental i econòmica així com l'opinió de la població local.

Per tant, amb un context exogen que encara és molt propici i no s'ha de deixar escapar una altra oportunitat, ja que el potencial existent és molt considerable.

Per tractar d'aconseguir-ho, se segueix un esquema de treball clarament identificable.

En primer lloc, es fixen els objectius que de manera principal i secundària es pretenen aconseguir amb la realització del treball. Tot seguit, en el marc teòric, es descriu el turisme esportiu i les seues repercussions sobre el desenvolupament local i rural en altres territoris. A continuació, en la metodologia, es descriuen les fonts utilitzades i context geogràfic del treball. Ja en els resultats, es descriu el context físic i socioeconòmic, la situació actual de l'activitat turística, i, a tall de resums, es realitza un anàlisi DAFO de les característiques generals de la Mancomunitat, primer, i l'activitat turística, després. En el següent punt, la discussió, es vol conèixer la consciència de la població local envers el turisme i cap on creu aquesta que s'ha d'encaminar en la Mancomunitat de Penyagolosa; també en aquest punt s'inclou la capacitat de càrrega per, a grans trets, establir uns paràmetres capaços de garantir la seua sostenibilitat ambiental. A mode de finalització i fixant a més futures línies de treball a seguir, s'inclouen les conclusions.

⁵ Això és degut al fet que, tant a escala local com supramunicipal no hi ha hagut cap mena de campanya de promoció ni s'han organitzat activitats turístiques o esportives que poguessen atraure visitants. A més, els equipaments turístics han comptat amb un horari d'obertura incert que no satisfien les necessitats dels visitants.

2. Aproximació a un marc teòric-conceptual per a l'anàlisi del turisme d'esports de muntanya: noves demandes, nous usos i noves necessitats

D'unes dècades ençà, gràcies a la millora infraestructural i tecnològica, s'estan observant noves dinàmiques entre els espais urbans i rurals que permeten afirmar l'existència d'un procés de convergència entre ambdós (Moyano Estrada, 2017). Aquesta situació permet deixar enrere els discursos tradicionals d'una Espanya rural, pobra i aïllada, enfront d'una altra urbana, moderna i dinàmica. Així i tot, els espais rurals continuen sent llocs molt particulars, amb la majoria de municipis amb menys de 10000 habitants, la baixa densitat poblacional i l'elevada interacció amb el medi natural (Moyano Estrada, 2017). A més, fruit de la nova interacció, apareixen als espais rurals noves oportunitats desenvolupament fins aleshores insospitades. A mode d'exemple, com descriu Peinado (2018) en seu article, emergeix el cas de la *Sierra Norte de Madrid* on la millora de les comunicacions, i els elevats preus dels habitatges de municipis propers a la Capital, han donat lloc a què un creixent nombre de famílies decideixin iniciar el seu projecte vital en aquesta comarca de muntanya madrilenya. Això reforça el què Gómez Mendoza (2015) enuncia: "*la ruralitat és un espai què, en l'actualitat, des del punt de vista de l'activitat econòmica és molt divers*"; així i tot, el seu context i necessitats territorials determinaran la seua viabilitat socioeconòmica. Per això, les sorgides a nivell endogen, seran més resilients i tindran millors perspectives de futur (Moyano Estrada, 2018a). Resultat també del canvi de paradigma rural-urbà, existeix una creixent demanda social d'activitats a la naturalesa, la qual, segons Merlo i Rojas (2000) citat en Montiel (2003), no està satisfeta de manera correcta.⁶ En concret, com afirma Montserrat (1996) citat en Medina i Sánchez (2004), des de finals dels anys 80 el major auge l'estant tenint les activitats de turisme actiu / esportiu⁷. Això, segons Medina i Sánchez (2004), és degut a la seua bona

⁶ Considerant la capacitat que tenen els espais rurals actuals per albergar activitats econòmiques diverses, aquesta demanda suposa una oportunitat per al seu desenvolupament socioeconòmic.

⁷ Segons el *Pla Sectorial de Turisme de Naturalesa i Biodiversitat 2014 – 2020*, el turisme de naturalesa és aquell que té com a principals motivacions la realització d'activitats recreatives, d'esbarjo, d'interpretació o esportives en el medi natural. Dintre d'aquesta definició estableix que tenen cabuda diferents modalitats com és el cas del turisme actiu / esportiu.

complementarietat amb altres activitats i al caràcter diferenciador que li atorga l'entorn en el qual es realitza.

Es per això què, tenint en el seu marc territorial una de les principals atraccions, aquesta tipologia de turisme ha de tenir impactes ambientals, econòmics i socials positius allà on es localitzi. En concret, a l'hora de planificar el turisme actiu / esportiu com una de les alternatives de desenvolupament socioeconòmic per als espais rurals, és convenient què s'afavoreixi la presa de consciència territorial, tant entre la població local com visitant, per tal afavorir la sostenibilitat ambiental, social i econòmica. D'aquesta manera s'aconseguirà un major desenvolupament i diversificació de l'economia⁸. (Ruiz Avilés, 2006 citat en Moscoso Sánchez y Moyano Estrada (coords.)).

De complir-se, com enuncien Izquierdo Ramírez i Aldaz Arregui (2017), es pot o bé fer de l'activitat esportiva un punt sobre el qual pivotar el desenvolupament rural, especialment en aquells enclavaments amb qualitats naturals i paisatgístiques propícies, o bé que es donin les circumstàncies idònies per al sorgiment de noves sinèrgies socioeconòmiques (De Pedro, et al, (2015) citat en Izquierdo Ramírez i Aldaz Arregui (2017) i Bustos (2016)).

Malgrat els positius impactes socioeconòmics, com afirma Montiel (2003), des de la perspectiva com la forestal, la qual compta amb una elevada influència en espais rurals, s'ha considerat el turisme com un factor de risc. Això es degut a què pot afavorir què es desencadenen o accentuen processos de degradació ambiental, tot i què diversos organismes internacionals ho desmenteixen (Conferencia Internacional de Ministros del Ambiente sobre Biodiversidad y Turismo (1997))⁹.

També des de l'òptica ambiental, s'han de tenir en compte les dinàmiques pretèrites que ha sofert el territori. Aquesta situació adquireix una importància afegida en el context territorial considerat, els espais rurals de la franja

⁸ Els principals beneficiaris de la implementació de polítiques de desenvolupament rural han de ser els residents en el territori. Per això s'ha de tractar de revertir el fet què la major part de les empreses que realitzen activitats siguin creades i gestionades per persones alienes a zones rurals (Izquierdo i Aldaz, (2018) i Medina i Sánchez (2004)).

⁹ En la Conferència Internacional sobre Biodiversitat i Turisme celebrada en Berlin en març de 1997 es va enunciar que "El turisme haurà de contribuir a la conservació, protecció i restauració dels ecosistemes terrestres; la protecció del medi ambient haurà de formar part del procés de desenvolupament turístic"

mediterrània, ja que són uns ecosistemes que s'han caracteritzat per tenir una elevada transformació com a resultat de l'ocupació de cultures pretèrites. Aquests, però, com a conseqüència del declivi poblacional sofreixen un procés d'abandonament que, com afirma en la seua ponència Afán de Ribera Illana (2006), poden provocar problemes de desertització, erosió, pèrdua de diversitat i, especialment, d'incendis i degradació del paisatge.

Per aquest motiu, la gestió d'aquests ecosistemes per a l'activitat terciària tindrà beneficis des d'una doble òptica territorial: afavorirà el desenvolupament socioeconòmic rural, mitjançant el turisme actiu / esportiu, i evitarà que es produeixin i/o s'expandeixin greus impactes ambientals, resultat del despoblament (Montiel, 2003).

A més, com ja s'ha esmentat, allà on es realitza o es vol realitzar una activitat de turisme actiu / esportiu, com a resultat d'un mercat turístic que busca l'autenticitat i experiències úniques, s'intenta buscar enclavaments que comptin amb unes característiques ambientals que la facin el més atractiva possible. Això, sol anar lligat al seu reconeixement com a Espai Natural Protegit (ENP). Aquesta situació, malgrat que suposa una complexitat afegida en la gestió d'activitats, s'ha d'entendre com un reconeixement del bon estat de conservació de l'entorn, almenys fins el moment de la declaració, que atorga un valor afegit als usos i activitats que allí es desenvolupen. Per això, és necessari comptar amb una legislació ambiental consensuada, tant amb la població local com amb les d'administracions competents¹⁰; d'aquesta manera s'evitarà que la disparitat de criteris d'ordenació i gestió puguin acabar desembocant amb la degradació i banalització de l'entorn (Izquierdo i Aldaz, 2018).

En aquest context, adquireix gran importància el que Oñorbe Esparraguera (2014) afirma: *“encara que la declaració d'un Espai Natural Protegit ha de garantir la seua conservació, la seua localització en un territori i entorn concrets, fa que no hagin de quedar aïllats del mateix”*. És a dir, des del moment de la declaració d'un ENP, el principal repte recau sobre una gestió

¹⁰ Com afirmen Pinilla i Saez (2016) un dels principals problemes als quals s'enfronta la ruralitat és que des de l'administració pública s'han oblidat de l'òptica territorialitzada, tant necessària en els espais rurals per la seua heterogeneïtat, en la seua presa de decisions i independentment de quines siguin les seues competències. A més, la no descentralització administrativa

que haurà de d'harmonitzar els usos ja existents amb la conservació de l'Espai. Aquesta és una tasca complicada, ja què són moltes les àrees protegides que no han desenvolupat la planificació que clarifica els usos i activitats permesos. Per això, per tal d'esbrinar possibles afeccions ambientals actuals i potencials, adquireixen una gran importància les avaluacions d'impacte ambiental (AIA). Aquestes, segons Luque Gil (2003), s'han de basar en un anàlisi multi-criteri que han de permetre orientar la presa de decisions i la capacitat d'acollida d'activitats.

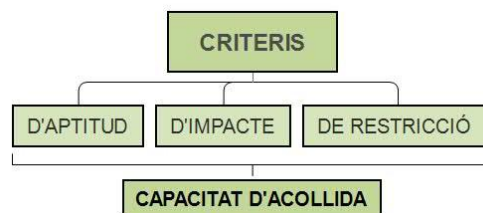

Figura 1. Model impacte – aptitud per a la determinació de la capacitat d'acollida.

Font: elaboració pròpia a partir de Luque Gil (2003).

En concret, i com s'observa en la Figura 1, en aquest anàlisi que proposa l'autor els criteris considerats són els d'aptitud, els d'impacte i els de restricció. Aquests s'han de combinar mitjançant diversos procediments aritmètics què, poden ser compensatoris o no, i han de comptar amb una visió i tractament des d'una òptica geogràfica. Barredo, (1996) citat en Luque Gil (2003).

Amb tot, es pot concloure què, davant el canvi de paradigma existent entre els espais rurals i urbans, cal construir una nova ruralitat més resilient, integrada i conscient del seu potencial d'atracció i diversificació econòmica. Per això, és necessari què, juntament amb un procés de presa de consciència territorial, s'harmonitzen les voluntats de la població local, en matèria ambiental econòmica i social, amb la legislació ambiental o sectorial corresponent. Això permetrà, per una banda, afavorir la gestió mediambiental i la diversificació i desenvolupament econòmic de les zones rurals, permetent la creació de sinèrgies ambientals i turístiques, i per altra banda, de manera indirecta, s'afavorirà una major cohesió social i territorial (Izquierdo i Aldaz, 2018).

A tot açò, cal afegir que la Crisi Sanitària originada per la Covid19 està produint profunds canvis tant en la gestió, planificació i ordenació dels territoris, com en les demandes poblacionals. Malgrat estar encara a l'expectativa sobre si aquests seran definitius o no, ambdós convergeixen en la necessitat de reforçar la resiliència territorial. Aquesta ha de basar el seu marc estructural en els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS), els quals han de servir com una eina que garanteixi la salut humana i dels ecosistemes (Imbert, 2020). És per això que els espais rurals esdevenen enclavaments idonis per a ser receptors d'una planificació que aposti per la sostenibilitat, ja que poden oferir de manera més fàcil béns i serveis que siguin respectuosos amb el seu entorn.

3. Hipòtesi i objectius del treball

A continuació, es plantegen els punts sobre els quals pivotarà el treball, tant principals com secundaris.

A grans trets, es vol conèixer, per una banda, sí, actualment, el turisme esportiu està contribuint al desenvolupament local sostenible, i si, per altra banda, té potencial per poder fer-ho en el futur.

3.1. Objectius principals

L'objectiu principal és conèixer sí el turisme esportiu es pot considerar una ferramenta de desenvolupament econòmic sostenible per a la Mancomunitat de Penyagolosa.

Per aquest motiu, cal tenir en compte els trets ambientals degut a la seua riquesa i, a la vegada, fragilitat; socials, per poder satisfer els interessos de la població local; i econòmics per tal de garantir una mínima viabilitat.

A partir d'aquests consideracions, es podrà determinar si el turisme esportiu és capaç d'afavorir el desenvolupament econòmic sostenible.

3.2. Objectius secundaris

A continuació es descriuen un seguit d'objectius secundaris. Aquests, al mateix temps, expliquen i serveixen de suport del plantejament principal.

El primer d'ells, i més important, és conèixer l'opinió de la població local envers l'activitat turística, tant actual com futura, i quina contribució creuen que té, i pot tenir, sobre el desenvolupament econòmic local.

El segon d'ells és coneixer el context demogràfic, econòmic i turístic que tenen el conjunt de municipis de la Mancomunitat per tal de poder corregir i fixar nous objectius.

El tercer d'ells és esbrinar els impactes reals (ambientals, econòmics i socials) que té actualment el turisme esportiu sobre el territori i com es poden veure afectats per la COVID-19.

El darrer objectiu és determinar sí, més enllà de la practica esportiva, aquesta tipologia de turisme pot crear sinergies positives amb el ric patrimoni ambiental, arquitectònic i paisatgístic existent.

4. Metodologia, fonts i cas d'estudi

Per tal de contrastar la hipòtesi plantejada i aconseguir els objectius plantejats, es vol tractar de conèixer el potencial desenvolupament que té el turisme actiu i/o esportiu als municipis de la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord i el seu hipotètic impacte sobre el desenvolupament econòmic local.

A l'hora de realitzar el treball, i per tal d'obtenir una informació de primera mà, s'ha fet ús d'una tècnica que es pot catalogar com a font primària: una entrevista semiestructurada que té preguntes obertes i tancades.

A banda, i per tal de reconèixer altres casos amb iniciatives semblants i dotar al treball de material gràfic que ho reforci, s'han fet us de fonts secundàries i documentals, respectivament.

A més, cal destacar què, tots aquests municipis són limítrofs entre si i existeixen nombrosos vincles familiars entre la seua població, però no ha sigut fins la seua integració en una mateixa entitat supramunicipal, la recent creada Mancomunitat, quan s'han començat a portar a terme accions amb una visió més integrada i territorial.

També tots ells compten amb un mosaic paisatgístic continu i homogeni únicament delimitat per les seues característiques bioclimàtiques. En concret, aquest destaca per la riquesa ambiental i patrimonial, la qual suscita un interès cada vegada major per realitzar activitats a l'aire lliure què deriva amb un flux de visitants a tenir ja en compte¹¹. Per aquest motiu, a l'hora d'estudiar la seua potencialitat des d'una òptica mancomunada, cal tenir en compte aquelles activitats i usos que ja es realitzen així com també l'opinió de la població local, tant pel que fa a la situació actual com a les perspectives de futur.

Cal destacar que els voltants de Penyagolosa constitueixen, degut factors climatològics i geogràfics, un dels enclavaments més singulars de tot el País Valencià. Això es manifesta amb els 1814 msnm del cim de Penyagolosa, el més elevat del territori valencià, o amb els 1247 msnm de Vistabella, un dels nuclis poblacionals a major altitud.

¹¹ Segons les últimes dades del Parc, i a partir d'un sistema de comptatge, l'any 2017 van ascendir al pic de Penyagolosa, almenys, 13500 persones entre els mesos de març i octubre (Parcs Naturals de la Generalitat Valenciana, 2018)

Tots aquests factors es donen al voltant del Massís de Penyagolosa, en el terme municipal de Vistabella del Maestrat, el nucli poblacional a major altitud de tot el territori valencià.

Els 4 municipis que conformen la Mancomunitat i a la població dels quals s'ha preguntat per conèixer la seua opinió són:

- Atzeneta del Maestrat.
- Benafigos.
- Vistabella del Maestrat.
- Xodos.

4.1. Fonts primàries i secundàries: enquestes i documents de referència

Fonamentalment, per tal de conèixer de primera mà la realitat de cadascun dels 4 municipis s'han utilitzat entrevistes semiestructurades. Aquestes han sigut realitzades de manera aleatòria, anònima i voluntària per persones vinculades amb algun dels municipis, fins obtenir-ne un total de 81, mitjançant la plataforma *Google Forms*. El canal de difusió, degut al context sociosanitari, ha sigut completament telemàtic, mitjançant xarxes socials i correus electrònics de les associacions i agrupacions vinculades amb els esports dels 4 municipis. (Veure Annex II. Model d'enquesta: el turisme d'esports com a oportunitat de desenvolupament local).

L'enquesta presenta una estructura de 4 blocs identificable:

- El primer recull la informació socioeconòmica dels enquestats, és a dir, preguntes de tipus atributiu. En concret, se'ls ha preguntat sobre el seu municipi, el nivell d'estudis i la seua activitat professional.
- Els tres blocs restants es centren en: valorar els recursos turístics i les seues potencialitats (bloc 2), fer referència al turisme esportiu i els seus possible efectes multiplicadors, tenint en compte els esdeveniments que es realitzen (bloc 3) i, per últim, atendre a les perspectives de futur, fent especial atenció als punts forts en els quals s'hauria de basar la promoció territorial, i els punts dèbils que s'haurien de tractar per facilitar els processos de desenvolupament (bloc 4).

Per tal de comparar i contrastar la informació obtinguda amb altres casos semblants ja estudiats s'ha fet ús de fonts secundàries documentals i gràfiques. Les primeres ens han permès fer referència a un ampli ventall d'articles científics i divulgatius, tant en anglès, valencià com castellà, on es descriuen iniciatives d'enclavaments molt diversos, sense la necessitat que aquell qui ho conta hagi participat. A partir d'aquests textos s'ha pogut obtenir una visió general de projectes de diferents enclavaments que guarden una vinculació amb el present treball: la resiliència comunitària dels entorns rurals i els processos de desenvolupament econòmic local a partir de l'activitat turística. Les segones, les gràfiques, són una ferramenta que ha permès, la realització de les figures que acompanyen allò explicat. Aquesta informació s'ha obtingut a partir de portals estadístics oficials com són l'Institut Nacional d'Estadística, l'Institut Cartogràfic Valencià, el Portal Estadístic Valencià, etc.

4.2. Contextualització del cas d'estudi

El cas d'estudi que ens ocupa es localitza a l'interior nord de la província de Castelló, més concretament als pobles del voltant del Massís de Penyagolosa. Aquests, com tants altres municipis rurals valencians i espanyols, s'han caracteritzat durant les darreres dècades per:

- Del punt de vista demogràfic, tenir una dinàmica demogràfica regressiva.
- Des del punt de vista laboral, comptar amb una població ocupada decreixent i què, generalment, tenia una baixa formació acadèmica.
- Des del punt de vista econòmic, el sector primari compta amb una important representació malgrat que progressivament els seus ocupats descendeixen en favor, principalment, del sector terciari.

Malgrat aquestes dinàmiques negatives, la generalització de "*l'Estat de benestar*", i més concretament de l'ensenyament superior, ha permès l'accés a estudis superiors dels joves d'aquest territori. L'adquisició de la instrucció, juntament amb el canvi de paradigma envers els espais rurals ja descrit, ha permès que aquesta població contribueixi a l'engreixament del capital social existent. Això contribueix a què aquest territori tingui les bases per ser més resilient envers alteracions inesperades què, com el COVID19, puguin sorgir.

El municipis considerats compten amb un entorn natural de gran valor, com manifesta l'existència dintre dels seus límits de 4 figures regionals i 3 europees de protecció ambiental¹²; també resultat de la bona interacció entre humans i natura s'ha creat un pamplisest de gran valor ambiental i cultural que ha motivat la seua inclusió en els Paisatges de Rellevància Autonòmica establerts per l'Estratègia Territorial de la Comunitat Valenciana¹³.

Amb tot es pot afirmar què, la Mancomunitat de Penyagolosa es troba en un moment clau per definir el que ha de ser el seu futur socioeconòmic a mitjà i llarg termini. Això és degut a què, les dinàmiques socioeconòmiques negatives que s'arrossegaven semblen haver-se reduït o, almenys, estancat. A més, existeix un canvi de paradigma en les relacions entre els espais rurals i urbans, com manifesten els treballs portats a terme per la Universitat de València en el marc del projecte Rural – Urban Outlooks: Unlooking Synergies -ROBUST- de la UE¹⁴, accentuat pel context sanitari. Per aquests motius, i amb un entorn ambiental molt atractiu, existeix un gran potencial d'implatació d'activitats basades en criteris de sostenibilitat les quals poden afavorir el desenvolupament econòmic local.

¹² Les figures de protecció regionals són: el Parc Natural de Penyagolosa, el Monument Natural del Camí dels Peregrins, el Paratge Natural Municipal "El Castell" i la Microreserva de Flora del Barranc de la Pegunta.

Les figures de protecció europees estan dintre de la Directiva 92/43/CEE, de conservació dels hàbitats naturals i de la flora i la fauna silvestres i la Directiva 2009/147/CEE, relativa a la conservació de les aus silvestres. Segons aquestes existeixen el ZEC de la Cova Obscura, la ZEPA de Penyagolosa i el LIC de Penyagolosa (la delimitació de les dos últimes és diferent).

¹³ Aquest text normatiu estableix una categoria per al conjunt paisatgístic de l'interior de la província que s'anomena Paisatges Agroforestals de l'interior de Castelló, i la divideix en 6 subcategories diferents. D'aquestes, la 5. *Benassal. Massís de Penyagolosa i entorn de Vistabella*, inclou els municipis de la Mancomunitat

¹⁴ <https://rural-urban.eu/>; <https://cordis.europa.eu/project/id/727988/es>

El cas de la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord

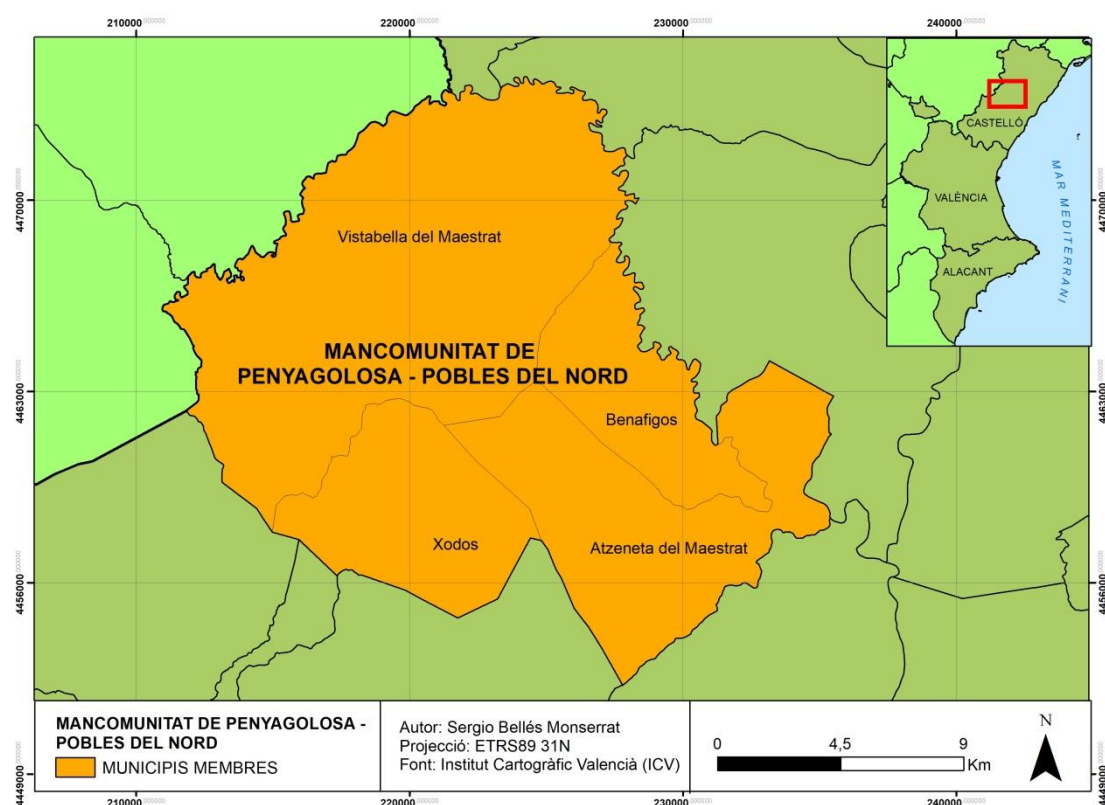

Figura 2. Mapa de localització de la Mancomunitat de Penyagolosa i dels seus municipis.

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'Institut Cartogràfic Valencià.

5. Aproximació al diagnòstic territorial: un context demogràfic i econòmic desfavorable i el seu potencial turístic

La finalitat d'aquest treball és analitzar el potencial del turisme d'esports de muntanya als municipis de la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord. Per això, resulta de gran importància la tasca desenvolupada en aquest punt: conèixer els seus principals trets físics, demogràfics i econòmics. En concret, el que es realitza és una caracterització física i socioeconòmica a nivell de Mancomunitat, prestant especial atenció a l'activitat turística.

Com a resultat d'aquest anàlisi, se'ns ha permès realitzar un anàlisi de les principals fortaleeses i debilitats, tant a nivell intern com extern, d'allò què nivell general caracteritza la Mancomunitat i en especial al turisme.

5.1. Els contextos físic i socioeconòmic

Per caracteritzar, a grans trets, aquests municipis s'han tingut en compte 3 elements fonamentals: l'entorn ambiental, la població i la seua economia.

5.1.1. L'entorn geogràfic de condicionant a noves oportunitats

Des del punt de vista físic, els vora 303 km² que aglutinen els municipis de la Mancomunitat, compten amb diversos elements que, en el context valencià, resulten ser molt singulars. Aquests, com descriu Riba, (1976) citat en Mata-Perelló i Sanz Balaguer, (2015), s'inclou en el Muntanyam de Castelló, un sector muntanyenc del Sistema Ibèric. En concret, existeix un relleu molt rugós amb cims de certa rellevància, com el Penyagolosa què, amb 1814 msnm, és el de major altitud de la regió. Els accidents geogràfics existents es caracteritzen per ser de naturalesa calcària i, com descriuen Mata-Perelló i Sanz Balaguer (2015), pertànyer al Cretàcic Inferior i ser molt aspres. A més, aquestes formacions geològiques guarden una relació directa amb el clima passat i present. En concret, Calvo (1986) afirma què: “sense arribar a parlar de processos periglacials, si són notables les repercussions d'un clima actual molt més fred i humit que el d'altres àrees del País Valencià” (pag.61).

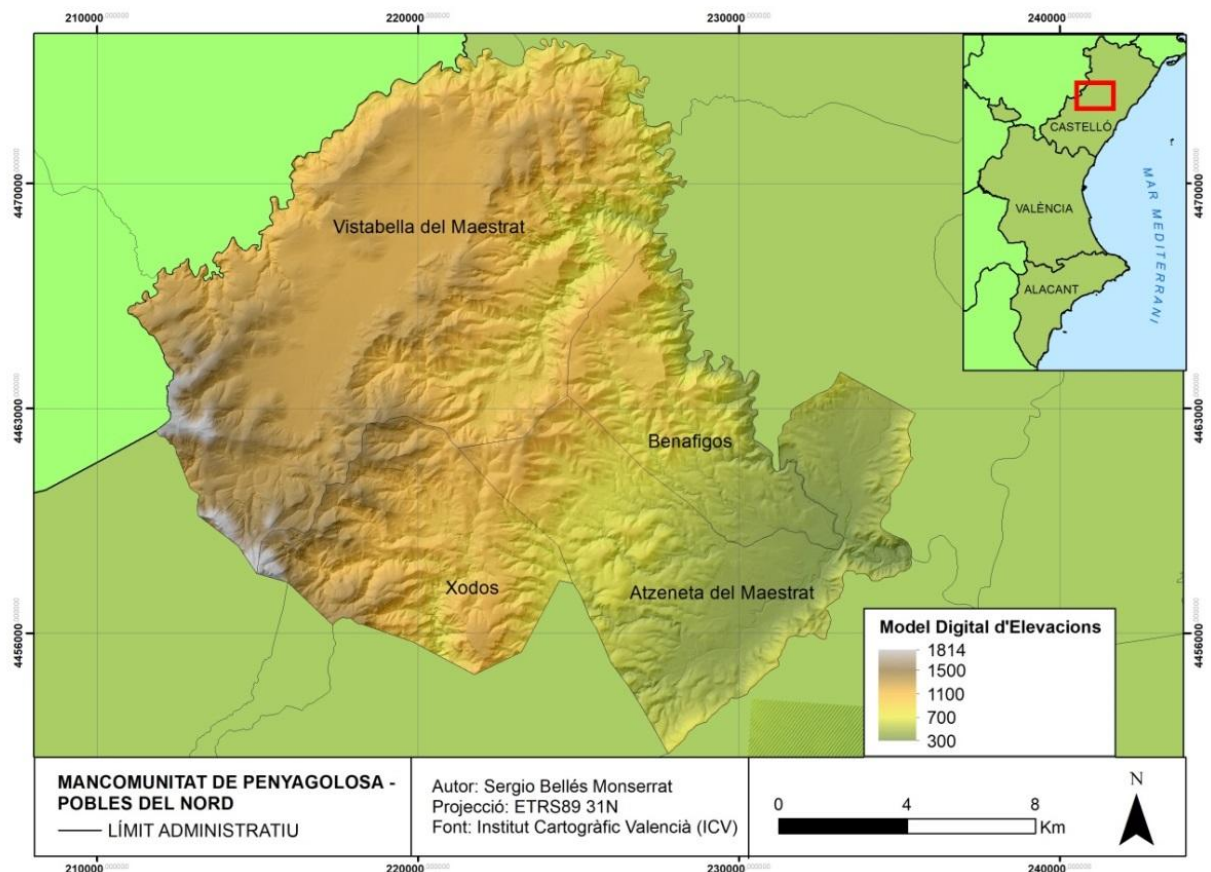

Figura 3. Mapa del relleu de la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord.

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'Institut Cartogràfic Valencià.

Per tant, el seu relleu juntament amb el clima existent, malgrat haver sigut més fred en el passat, són factors que limiten el desenvolupament econòmic d'aquest territori.

De manera detallada, les limitacions més importants són:

- i. L'existència, per regla general, de sòls pobres que condicionen el potencial agrari.
- ii. La disposició del relleu Nord–Oest i Sud–Est, com s'observa en la Figura anterior, i què l'aïllament geogràfic, tant entre la pròpia Mancomunitat com amb la resta de la província de Castelló.
- iii. La distància amb les zones costaneres. Encara que, en línia recta, escassament supera els 50 kilòmetres, la disposició del relleu deriva en l'existència d'una xarxa viària d'una gran sinuositat que augmenta el temps i els quilòmetres de desplaçament.

- iv. Un clima què, arreu del territori sobrepassa els 600mm, compta amb unes temperatures temperades o fresques que es mouen entre els 9°C i els 15°C de mitjana¹⁵. Aquest fet origina remarcables limitacions en el període vegetatiu amb distàncies molt reduïdes.

A més, des del punt de vista físic, sobreixen, tres elements amb una gran importància geològica i geomorfològica: el Massís de Penyagolosa, el Poljè de Vistabella i el riu Monlleó.

D'ells, és la formació muntanyosa la més coneguda i d'un major valor ambiental. Aquesta és una fita i referent cultural de la tradició valenciana. Resultat d'aquest interès, per tal de protegir-lo d'amenaques especulatives antropitzadores, existeixen diverses figures que de protecció ambiental de les quals destaca la declaració com a Parc Natural l'any 2006¹⁶. Fruit d'aquesta, resultat d'un consens que en el moment de la seua creació va ser insuficient, ha sorgit un fort conflicte entre els gestors del Parc, i la seua interpretació de la normativa, i la població local, i els usos que fan o què voldrien fer.

És tal l'interès que suscita Penyagolosa què, segons l'INE, el 2019, la població estacional màxima dels 4 municipis, generalment a l'agost, és de vora 8000 visitants, que es reparteixen amb 4200 Atzeneta, 2300 Vistabella, 770 Xodos i 730 Benafigos. Aquesta situació, malgrat que en la seua majoria és població que té la segona residència en aquests municipis, ha motivat l'augment oferta d'establiments de restauració i allotjament rural¹⁷.

Per tant, l'entorn físic ha passat de ser un factor limitant, a ser-hi un element amb un gran potencial que compta amb un gran nombre d'oportunitats.

¹⁵ Segons Köppen, els climes que poden identificar són Cfb, en Xodos, Vistabella del Maestrat i Benafigos, els pobles més freds, i Csa en Atzeneta, a menor altitud i més càlid

¹⁶ Segons la Unió Internacional per la Naturalesa (UICN) l'objectiu de la declaració d'aquestes figures de protecció ambiental, incloses en la Categoria V, ha de ser: promoure el desenvolupament sostenible allà es on es declarin, harmonitzant la conservació dels valors ambientals i el seu aprofitament humà com a contraprestació pels serveis ecosistèmics derivats de la seua declaració.

¹⁷ Aquest fet suposa també tot un repte des del punt de vista de la gestió municipal, ja què amb els recursos corresponents per a menys de 1900 habitants, puntualment, s'ha de fer front a despeses de persones que puntualment en suposen vora 8000.

5.1.2. Una dinàmica demogràfica regressiva

Des del punt de vista demogràfic, els municipis segueixen, des dels anys 60 del segle passat, les característiques demogràfiques d'arreu dels espais rurals espanyols: un progressiu descens en el seu total poblacional què es pot observar a la Figura següent. En l'actualitat aquest declivi ha anat disminuint fins al punt de ser quasi estàtic.

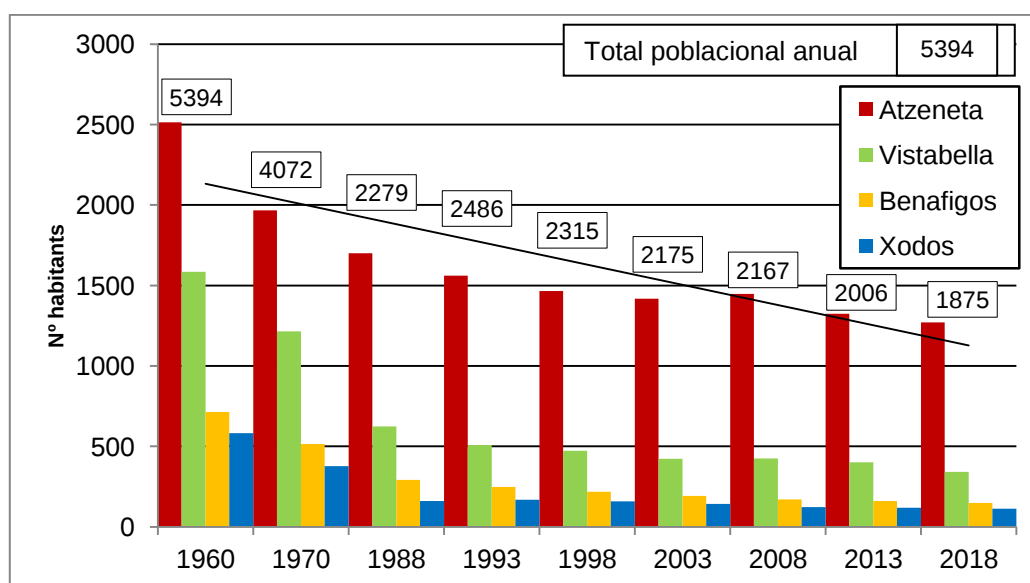

Figura 4. Gràfic de l'evolució poblacional per a cada municipi de la Mancomunitat de Penyagolosa i indicant el total poblacional.

Font: elaboració pròpia a partir de dades d'ARGOS.

Centrant-se en els darrers anys s'observa com els municipis es caracteritzen per comptar amb una població que cada vegada té una edat mitjana més avançada. Això es manifesta amb un índex d'envelliment que, segons dades oficials d'ARGOS, el 2020 es situava entre el valor més baix de 308,4%, en el cas d'Atzeneta, i el valor més elevat del 1100%, en el cas de Benafigos.

Aquestes dades es reafirmen amb les dades visibles a la Taula 1. En concret, s'observa com, de mitjana, un 30% de població és major de 65 anys, destacant Benafigos i Vistabella amb un 43 i 35%, respectivament. Si es tenen en compte els majors de 80 anys, aquests representen, de mitjana, un 12%; destaquen també Benafigos i Vistabella amb el 19 i 16 % de població en esta franja d'edat.

A nivell de Mancomunitat, el percentatge de majors de 65 anys es situa 14 punts per sobre la mitjana provincial, mentre que respecte als que en tenen més 80, les dades provincials són, de mitjana, un 7% menors.

Aquesta situació remarca la particularitat del context social dels municipis de la Mancomunitat de Penyagolosa i la necessitat que tenen a l'hora de comptar amb sistema assistencial per a la tercera edat de qualitat.

	Majors de 65 anys	Majors de 80 anys	Percentatge majors de 65 anys	Percentatge majors de 80 anys
Atzeneta del Maestrat	402	141	31,50%	11,05%
Benafigs	61	28	42,97%	19,72%
Vistabella del Maestrat	120	55	35,40%	16,22%
Xodos	35	11	31,25%	9,82%
Mancomunitat	618	235	33,10%	12,57%
Província	112340	33559	19,65%	5,87%

Taula 1. Població major de 65 i 80 anys i el seu percentatge sobre el total poblacional en la Mancomunitat de Penyagolosa.

Font: elaboració pròpia a partir d'ARGOS.

Si s'observen les dades des de la seua estructura poblacional, tant a nivell municipal com supramunicipal, aquestes segueixen manifestant l'existència d'un clar desequilibri poblacional: les cohorts més joves són percentualment menors respecte les cohorts d'edats més avançades. A mode de projecció, el que això ens mostra és que el reemplaçament poblacional no està garantit i què el descens de població continuarà.

Així i tot, l'arribada de població immigrant, majoritàriament d'Europa de l'Est i Regne Unit, des de principis de segle està contribuint a pal·liar-ho, encara que amb la Crisi de 2008 molts van decidir tornar a emigrar. Així i tot, en l'actualitat, els estrangers encara representen el 8'5% del total de la població de la Mancomunitat; Atzeneta és el municipi amb un major nombre d'immigrants, amb 123, i amb un major percentatge, el 9'7% del seu total poblacional.

5.1.3. Una activitat econòmica en declivi

Pel que fa a l'activitat econòmica, aquesta ha disminuït el nombre d'ocupats de manera paral·lela al seu total poblacional. Aquest declivi es va accentuar amb la Crisi Financera originada al 2008. Molt paulatinament va aconseguir anat recuperant-se i en l'actualitat, prèviament a la pandèmia, presentava uns valors millors que la mitjana provincial que es poden observar en la Taula 2.

En concret, la seua desocupació, de mitjana, representava el 7% de la població activa, 3 punts per davall de la mitjana provincial.

Aquestes dades es corroboren amb la afiliació a la Seguretat Social (SS), on també hi ha diferències amb el context provincial.

En concret, el percentatge de afiliació és menor que a la resta de la província, resultat d'un major nombre de jubilats, encara que en els darrers anys ha anat augmentant. D'aquests cal destacar l'elevat nombre de treballadors autònoms, exceptuant Xodos, existent. Això posa manifest l'existència d'emprenedoria, és a dir, de resiliència.

Dintre dels afiliats a la SS mereixen ser destacats aquells que resideixen a municipis de la Mancomunitat però treballen en altres. Aquests representen des de fa dècades un nombre considerable com a resultat dels moviments pendulars amb empreses del Clúster ceràmic de la Plana de Castelló, localitzades a escassos 30 minuts.

A més, existeixen 127 empreses (Directori Central d'Empreses, 2019). D'aquestes les més nombroses són les que es dediquen al sector serveis amb una considerable importància de la construcció i dels treballadors autònoms.

	Atzeneta	Benafigos	Vistabella	Xodos	Mancomunitat	Província
Habitants (Padró)	1.276	142	339	112	1869	579960
Desocupació	47	3	27	2	79	38952
Taxa atur	6,38%	3,95%	13,78%	2,78%	7,48%	10,37%
Afiliats SS	309	18	57	17	401	240261
Taxa afiliació	41,98%	23,38%	28,50%	23,94%	30,25%	64,28%
Regim general SS	48,22%	38,89%	47,37%	64,71%	49,23%	76,51%
Regim general SS - Llar	4,53%	<5	<5	<5	3,12%	1,59%
Règim General SS - Agrari	3,24%	<5	<5	<5	2,51%	4,5%
Règim especial SS - Autònoms	44,01%	61,11%	52,63%	29,41%	47,53%	16,99%
Afiliats SS residents	458	40	128	41	667	220496
Total empreses	103	6	18	<4	127	39742
% Indústria	11,65%	<4	<4	<4	8,17%	7,44
% Construcció	21,36%	<4	<4	<4	21,51%	13,11
% Serveis	66,99%	<4	<4	<4	70,32%	79,45%

Taula 2. Principals trets socioeconòmics per a l'any 2019 dels municipis de la Mancomunitat de Penyagolosa.

Font: elaboració pròpia a partir de dades d'ARGOS.

5.2. El potencial turístic dels municipis de Penyagolosa

A partir de l'anàlisi econòmic es desprèn què, resultat de la terciarització, el sector serveis és el que compta amb un major dinamisme. Dintre d'aquest s'inclouen tant els comerços com l'activitat turística.

5.2.1. La destacada presència de recursos turístics

El recurs turístic és un concepte tan difús i difícil de definir què cada autor li atorga una caracterització. Aquest fet que queda demostrat en l'article d'Arnandis (2019), en el qual es recullen diverses propostes fins establir què la definició més correcta és la realitzada per Vera et al. (2011). Aquest autor enuncia que un recurs turístic és *“aquell element material o immaterial que s'ha valoritzat i té capacitat, per si mateix o en combinació amb altres, d'atraure visitants a un determinat espai, amb motius d'oci, turisme i recreació”*.

A més, l'Organització d'Estats Americans en col·laboració amb CICATUR va establir 5 categories i 4 jerarquies distintes de recursos turístics.

Pel que fa a les primeres es diferencien:

1. Llocs naturals
2. Museus i manifestacions culturals, testimonis de cultures del passat
3. Folklore
4. Realitzacions tècniques, científiques o artístiques contemporànies.
5. Esdeveniments programats.

Pel que fa a les segones, són aquelles que determinen el seu potencial per atraure visitants. Això es realitza mitjançant una jerarquització de 3, el valor major, a 0, el valor menor:

- Jerarquia 3. És un atractiu excepcional i de gran significació en el mercat internacional capaç de motivar un important flux de visitants. Exemple: La Torre Eiffel.
- Jerarquia 2. Atractiu excepcional d'un context determinat què és capaç de motivar un corrent de visitants del mercat intern o extern, bé per si mateix o bé en conjunt amb altres. Exemple: el Camp Nou.
- Jerarquia 1. Atractiu amb algun tret cridaner que pot interessar visitants de llarga distància però què, sovint, complementa atractius de jerarquia superior. Exemple: Naturlàndia
- Jerarquia 0. Atractius sense mèrits suficients per atraure visitants per si mateix però que formen part del patrimoni turístic i complementen l'oferta existent. Exemple: l'Edifici del Rectorat de la Universitat de Lleida.

A més, a l'hora de promocionar un recurs turístic cal tenir en compte:

- Sí és un recurs ja explotat o no, especialment en aquelles àrees protegides naturals, culturals i arquitectòniques.
- Com és la seua accessibilitat, en funció de la distància i del temps per arribar.
- De quins equipaments i infraestructura turística es disposa actualment i es podria comptar en el futur.
- Quina és la seua planta turística, és a dir, quins són tots aquells elements dels què el visitant farà ús en la seua estància com els allotjaments i la restauració; han d'estar propers als recursos i ser de la major qualitat possible.

A partir de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià de la Generalitat Valenciana i dels Plans Generals d'Ordenació Urbana i/o Normes Subsidiàries de cada municipi, s'han determinat els principals recursos de cada municipi. En concret, com s'observa en la Taula 3, únicament s'han considerat els que tenen una jerarquia major que 1¹⁸. De tots ells destaquen: (Veure Annex I)

- A nivell supramunicipal el Parc Natural de Penyagolosa.
- A nivell local el Castell d'Atzeneta, l'Ermida de l'Ortisella de Benafigos, el Santuari de Sant Joan de Penyagolosa a Vistabella i el Monument Natural del Camí dels Peregrins de les Useres que passa per Xodos.

Nom del recurs	Municipi	Jerarquia	Categoria
Coll de la Bassa	Atzeneta del Maestrat	1	1
El Bovalar	Atzeneta del Maestrat	1	1
Torre de la Presó	Atzeneta del Maestrat	1	2
Muralles Medievals	Atzeneta del Maestrat	1	2
Casa de la Vila	Atzeneta del Maestrat	1	2
Escuts nobiliaris	Atzeneta del Maestrat	1	2
Castell d'Atzeneta	Atzeneta del Maestrat	1	2
Ermida de Sant Joan	Atzeneta del Maestrat	1	2
Fira d'Atzeneta	Atzeneta del Maestrat	1	5
Pujada a la Nevera	Atzeneta del Maestrat	1	5
L'Albarda BTT	Atzeneta del Maestrat	1	5
Port del Collao	Benafigos	1	1
Lloma de Benafigos	Benafigos	1	1
Església de Sant Joan Baptista	Benafigos	1	2
Antiga Presó	Benafigos	1	2
Ermida de l'Ortisella	Benafigos	1	2
Cursa per Muntanya Benafigos	Benafigos	1	5
Parc Natural de Penyagolosa	Vistabella del Maestrat i Xodos	2	1
Pla de Vistabella	Vistabella del Maestrat	1	1
Santuari de Sant Joan de Penyagolosa	Vistabella del Maestrat	1	2
Ermida de Sant Bertomeu	Vistabella del Maestrat	1	2
Pont Medieval del riu Montlleó	Vistabella del Maestrat	1	2
Cursa per Muntanya de Vistabella	Vistabella del Maestrat	2	5
Marató per muntanya de Xodos (MAXO)	Xodos	2	5
Monument Natural Camí dels Peregrins de les Useres	Xodos	1	2
Penyagolosa Trails	Atzeneta del Maestrat, Benafigos, Xodos i Vistabella del Maestrat	3	5

Taula 3. Principals recursos turístics dels municipis de la Mancomunitat de Penyagolosa.

Font: elaboració pròpia a partir de treball de camp.

¹⁸ Convé destacar que en tots els municipis existeixen més recursos dels esmentats, però, després de realitzar una revisió bibliogràfica, de manera subjectiva, s'ha decidit que els inclosos en la Taula 3 són aquells que més destaquen en conjunt de la Mancomunitat.

D'aquests cal ressaltar la complementarietat i transversalitat del Parc Natural de Penyagolosa, on es localitza el Santuari de Sant Joan de Penyagolosa i on finalitza el Monument Natural del Camí dels Peregrins de les Useres.

Com a eix vertebrador de la Mancomunitat destaca el riu Montlleó. Aquest recorre d'oest a est els municipis de Vistabella, Benafigos i Atzeneta excavant vessants calcaris de més de 800 metres de desnivell que alberguen pintures rupestres patrimoni de la humanitat i ungulats d'alt valor cinegètic i, especialment com manifesta la seua declaració com a ZEPA, rapinyaires.

També cal esmentar les proves esportives ja què, com està reflectit en la Taula 3, tots els municipis en compten, almenys, amb una. Aquestes tenen trajectòries diverses com és el cas de Pujada a la Nevera d'Atzeneta, que es celebra des de fa dos dècades, o més recents, com la Cursa de Benafigos, que aquest any celebrava la seua segona edició.

Més en profunditat, s'observa per què aquestes compten amb un gran potencial de dinamització territorial (Club Deportivo Marató i Mitja Castelló-Penyagolosa, 2020):

- En el cas de les Curses d'Atzeneta i Vistabella s'inclouen en la Lliga Castelló-Nord¹⁹, un circuit de curses provincial què anualment atrau més de 300 corredors en cadascuna de les proves tant de la pròpia demarcació territorial com d'altres límits.
- A més, la de Vistabella té gran ressò a nivell nacional, ja què el 2015, 2016 i 2018 va ser seu d'una de les proves del Campionat d'Espanya de Carreres per Muntanya en Línia de FEDME, i el 2017 va acollir en Campionat d'Espanya de clubs de carreres per muntanya de FEDME; aquest 2020 formava part del prestigiós circuit *Skyrunner National Series Spai & Andorra*.
- En el cas de Xodos, la seua Marató per Muntanya destaca per ser un dels pocs trails d'aquesta distància a nivell provincial així com també per atorgar punts classificatoris a l'Ultra-Trail del Montblanc.
- La Cursa de Benafigos es celebra al mes d'agost el que fa que tingui una baixa participació i que encara no sigui coneguda.

¹⁹La Lliga Castelló-Nord agrupa 8 curses per muntanya de la província de Castelló des del 2009.

Atzeneta celebra també una prova de bicis de muntanya que el 2019 va formar del circuit *Open BTT Maratón* i aquest any estava previst que fora la seu del Campionat Autonòmic de XCM.

Per últim, destacar també les curses de Penyagolosa Trails que formen part de l'Ultra-Trail World Tour i de Spai Ultra Cup²⁰. Aquestes tenen dues modalitats:

- La Marató i Mitja (MIM) de 63 kilòmetres que surt des de Castelló i acaba en el Santuari de Sant Joan de Penyagolosa, seguint en el seu tram final el Camí dels Peregrins al seu pas per Xodos.
- La Castelló-Penyagolosa (CSP) de 115 kilòmetres surt i acaba en el mateix lloc que la MIM, però que en el seu extens trajecte d'ascens al Santuari s'allarga i travessa tots els municipis de la Mancomunitat.

Cal destacar també que Penyagolosa Trails va ser seu el 2018 del Campionat del Món del Trail de ITRA, conquistat per Espanya, on van participar més de 50 països i 400 corredors. Per a l'ocasió es va dissenyar un recorregut específic que també discorria per dintre dels 4 nuclis de la Mancomunitat.

Per tant s'observa pels municipis de Penyagolosa i pel seu entorn, transcorren proves esportives de gran rellevància en el panorama nacional i internacional.

5.2.2. L'oferta de serveis turístics: l'allotjament i la restauració

Continuant amb la caracterització turística dels municipis d'Atzeneta, Benafigos, Vistabella del Maestrat i Xodos, és necessari parlar de la seua oferta i demanda existent actualment.

Pel que fa a l'oferta s'observa una gran heterogeneïtat en la seua distribució municipal. En concret, com s'observa en la Taula 4, destaca l'oferta d'allotjaments i restauració d'Atzeneta i Vistabella en comparació amb els municipis de Xodos i, especialment, Benafigos. A més, també cal destacar la gran feblesa turística existent i manifestada en l'existència de només, en tota la Mancomunitat, d'un hotel rural de 16 places i un d'un hostal de 20 places²¹.

²⁰ El *Ultra-Trail World Tour* és un exclusiu circuit mundial de 15 curses de llarga distància, mentre que el *Spain Ultra Cup* és un circuit de 10 curses de mitja distància espanyoles.

²¹ L'existència d'allotjaments hotelers és clau com a eina de dinamització local, ja que requereixen més mà d'obra i, en conseqüència, l'efecte multiplicador és major.

Municipi	Allotjaments	Nº Places
Atzeneta	Hotel	16
Atzeneta	Apartaments	15
Atzeneta	Cases rurals	42
Atzeneta	Pensió	15
Benafigos	Apartaments	6
Vistabella	Apartaments	38
Vistabella	Cases rurals	50
Xodos	Hostal	20
Xodos	Cases rurals	6
Total		208

Taula 4. Oferta turística d'allotjaments dels municipis de la Mancomunitat de Penyagolosa.

Font: elaboració pròpia a partir de dades de Turisme Comunitat Valenciana (2019).

A més, també destaquen per la seua absència els albergs i/o refugis de muntanya, les agències de viatges que no operen en aquest àmbit i, malgrat el seu potencial, els càmpings. Únicament és destacable l'existència de dos empreses de turisme actiu, gestionades per població forana, a Vistabella i una altra en Atzeneta, gestionada per població local.

També cal tenir en compte el nombre de places de restauració. Aquestes, segons dades oficials, com s'observa en la Taula 5, són marcadament més abundants a Atzeneta i inexistents a Benafigos. En el cas d'aquest últim, cal destacar que sí compta amb un establiment de restauració però que les dades oficials no el contemplen.

Municipi	Tipologia	Nº Places
Atzeneta	Restaurants	610
Vistabella	Restaurants	306
Xodos	Restaurants	30
Total		946

Taula 5. Oferta de restauració dels municipis de la Mancomunitat de Penyagolosa.

Font: elaboració pròpia a partir de dades de Turisme Comunitat Valenciana (2019).

Destaca el cas de Sant Joan de Penyagolosa on el seu potencial d'atracció i dinamització turística no estan degudament gestionats. En concret, en el seu conjunt monumental, hi ha una hostatgeria que, tot i estar equipada, en l'actualitat roman tancada.

També en aquest entorn natural hi ha un càmping, però la burocràcia necessària per acampar, dificulta de manera clara i directa la seua potencialitat²².

Amb tot es pot concloure que l'oferta existent és inadequada i insuficient. Això és degut a què la qualitat és molt millorable i no satisfà de manera correcta les necessitats del visitant que actualment està vinculat amb el turisme esportiu. En concret, aquest segment de visitant sol fer ús dels albergs i refugis, una oferta que actualment no existeix. A més, els allotjaments existents no inclouen packs i/o productes turístics per aquest segment de visitant.

5.2.3. Agents clau per als processos de desenvolupament local

Seguint amb l'anàlisi de l'activitat turística a la Mancomunitat de Penyagolosa, es tractarà, tenint en compte els actors clau, identificar el nivell de coneixement i informació que té població local sobre aquesta.

Per això, segons Ortiz et al. (2016), les principals variables a considerar són:

- La seua naturalesa, què en aquest cas podrà ser pública o privada.
- La localització, és a dir si està empadronat o no en el municipi.
- La pertinença o no a una associació o col·lectiu.
- La franja d'edat, què podrà ser jove, adulta i avançada.

Per una banda, és remarcable el paper que poden tenir els actors públics. Aquests es divideixen per competències i són un actor bàsic amb el qual s'han d'harmonitzar tots els projectes plans a implementar, especialment en el cas de la Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient, Canvi Climàtic i Desenvolupament Rural qui té les competències sobre els Espais Naturals Protegits. També el ens locals resulten ser un actor fonamental. Això és degut a què tenen jurisdicció sobre el seu terme municipal i representen els interessos de la població local. Per tant el seu posicionament pot influir en el comportament de la població local.

²² Des de la web de l'ens responsable del Parc s'indica que per poder acampar s'ha de sol·licitar amb una antelació de 7 dies en els Serveis Territorials de la Conselleria (Castelló de la Plana) o bé en qualsevol oficina del PROP, totes elles molt lluny del Parc.
<http://www.parquesnaturales.gva.es/es/web/pn-penyagolosa/acampada>

A més, tenint en compte que és una activitat turística, cal incloure als agents amb competències de turisme. En el cas castellonenc és un assumpte complex ja que, malgrat existir en l'àmbit autonòmic un ens encarregat del foment i l'execució de la política turística, la Diputació de Castelló té el seu propi projecte de promoció turística. Això dóna lloc a una superposició i, en conseqüència, a polítiques ineficients.

Aquesta situació s'agreuja a escala local tenint en compte els escassos recursos de promoció dels municipis de la Mancomunitat així com també l'absència d'una planificació turística mancomunada de referència, fet que dóna lloc a la realització d'activitats esporàdiques i no consensuades les quals, a més, no estan cohesionades en l'àmbit supramunicipal.

Per altra banda, pel que fa als actors privats destaca l'Associació d'Empresaris i Treballadors Autònoms de Penyagolosa (AETAP). Aquesta és una entitat de recent creació, aquest mateix 2020, que recull a les empreses i treballadors autònoms que existeixen en els municipis. Com a paradigma de l'activitat econòmica ja descrita, vora el 75% dels seus integrants són del sector terciari, mentre que el 25% restant es reparteixen entre primari i construcció, majoritàriament, i secundari. A més, bona part dels seus integrants són majors de 45 anys i no tenen garantit el relleu generacional del seu negoci.

El seu objectiu es tractar d'una manera integrada i complementària les problemàtiques existents i donar lloc a creació de possibles sinèrgies que facin possible la viabilitat de les seues entitats.

6. Un exemple de resiliència comunitària: el desenvolupament local basat en el turisme d'esports de muntanya

Partint dels objectius fixats en el present treball, després de descriure i analitzar, mitjançant un DAFO, tant el context físic, demogràfic i econòmic, com l'activitat turística, adquireix una gran importància conèixer l'opinió de la població local d'aquesta a l'hora de tractar determinar el seu potencial.

En concret, com es farà a continuació, es volen conèixer les consideracions, actuals i futures, que té la població local sobre el turisme i d'altres activitats vinculades amb aquest. Per això, s'han enquestat, de manera aleatòria, 85 persones d'algun dels 4 pobles de la Mancomunitat²³. (Veure Annex II. Model d'enquesta: el turisme com a oportunitat de desenvolupament local)

Abans de conèixer l'opinió dels enquestats, se'ls van preguntar determinades característiques que poden, a grans trets, ajudar explicar i entendre les seues valoracions.

En concret, s'ha pogut saber què del total dels 85, 62 són d'Atzeneta del Maestrat, 11 són de Xodos, 6 són de Vistabella i 6 són de Benafigos; d'aquests només el 60% (51 persones) està empadronat, al municipi amb el qual té vincles. A més, també s'ha pogut esbrinar què del total d'enquestats, el 73% té estudis superiors, el 19% en té de secundaris i el 8% en té de primaris. Com a darrera consideració, destacar que dels 85, el 80% formen part del sector terciari, el 10% forma part del secundari i la construcció i el primari ocupen el 5% cadascun.

²³ Els resultats de l'enquesta sobre el turisme a la Mancomunitat s'han agrupat en: la consideració de la població local, el potencial de desenvolupament econòmic local i les perspectives de futur.

6.1. L'entorn de Penyagolosa: el recurs turístic més preuat

Primerament, és necessari conèixer l'opinió que la població local té sobre els recursos i activitats turístiques actuals. En concret, es va preguntar als enquestats sobre quin consideren, baix el seu criteri, aquell recurs turístic existent amb major potencial, i quin serà aquell què, en el futur podrà atraure més visitants en el conjunt de la Mancomunitat. Per aquest motiu, es van escollir els 5 recursos turístics més representatius de la Taula 3 segons la seua categoria. Les respostes estan representades a la Figura 5.

De la primera de les preguntes, ressalta què el 73% dels enquestats consideren que el major potencial el té el Parc Natural de Penyagolosa i el Santuari de Sant Joan; aquest és un fet que va en consonància amb la seua jerarquia, la més elevada del conjunt dels recursos de la Mancomunitat. També el 18% consideren que són els esdeveniments programats (curses esportives, fires, etc.) els que tenen un potencial elevat, un fet que es pot veure justificat per l'elevada terciarització dels enquestats.

La segona pregunta, on es feia referència al potencial futur dels recursos, té diferències respecte a l'anterior. En concret, els enquestats que consideren que el Parc Natural de Penyagolosa i el Santuari de Sant Joan poden ser qui més visitants atreguin en el futur, ha disminuït fins suposar el 53%. En canvi, el nombre de persones que opina que els esdeveniments esportius (curses esportives, fires, etc.) podran atraure visitants ha augmentat fins al 30%.

La resta de recursos proposats, el Paratge Natural Municipal del Castell d'Atzeneta, el canó del riu Montlleó i el casc antic del municipis, compten amb uns valors molt baixos, al voltant del 4% cadascun, tant actualment com en el futur. Així i tot, cal destacar l'augment del recurs del casc antic dels municipis, on només un 1% considera que actualment té potencial, però en canvi un 7% considera que en el futur pot atraure un nombre considerable de visitants.

Amb tot es pot afirmar que el Parc Natural de Penyagolosa i el Santuari de Sant Joan és, per a la població dels municipis de la Mancomunitat, el que té un major potencial i el que pot atraure més visitants en el futur. Malgrat això, cal destacar que el casc antic dels municipis i els esdeveniments programats, dintre dels quals s'inclou el turisme esportiu, són considerats com aquells que

poden atraure més visitants en el futur respecte del potencial que tenen actualment, un fet que, en certa manera, es pot explicar per l'elevada terciarització de la seua activitat econòmica.

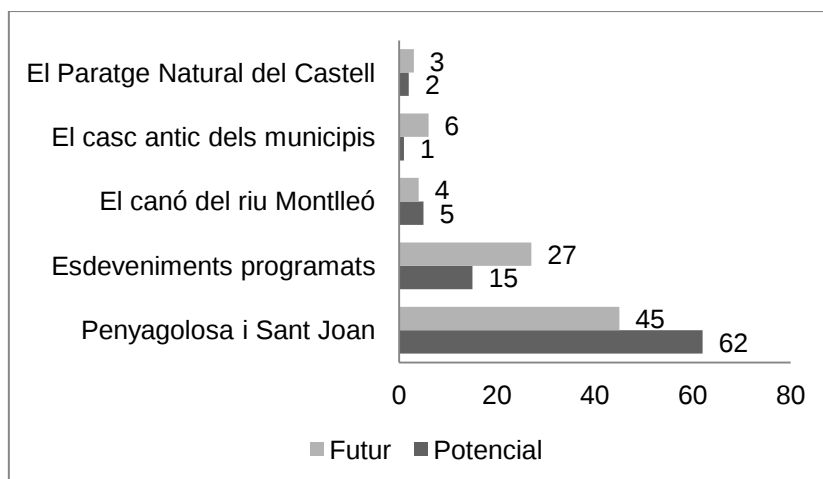

Figura 5. Principals recursos turístics de la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord on els enquestats han indicat, baix el seu criteri, quin consideren que és el recurs turístic amb major potencial actual i futur d'atracció turística.

Font: elaboració pròpia mitjançant enquestes.

6.2.El turisme d'esports de muntanya i la seua contribució al desenvolupament local

En el punt anterior s'ha constatat que el turisme esportiu és considerat per la població una activitat que actualment té potencial, i que, en el futur, podrà atraure més visitants dels actuals. Per aquests motius, a continuació, es tractarà de conèixer si aquesta es considera una activitat que pot ser capaç de dinamitzar econòmicament, i de manera sostenible, la Mancomunitat.

Arran de l'enquesta, el 95% dels enquestats consideren que el turisme esportiu pot afavorir tant el desenvolupament econòmic local sostenible com ajudar a difondre la marca "Penyagolosa". A més, també afirmen que el turisme esportiu es pot considerar com una activitat motriu, ja que, pel seu efecte multiplicador, se'n poden beneficiar moltes altres.

També és destacable que el 58% d'enquestats està a favor que la Mancomunitat es segmenti en turisme esportiu, encara que el 25% opina que ho hauria de fer en turisme esportiu però combinat amb altres com el cultural o el gastronòmic.

Al respecte de l'opinió de les proves esportives que actualment es realitzen, el 90% d'enquestats la té bona o molt bona, un fet que es fonamenta en: la bona organització i la gran capacitat d'atracció de població forana. Així i tot, es considera per unanimitat que l'impacte econòmic d'aquestes és molt millorable, ja que no ajuden a conèixer els trets locals de manera suficient. En concret, respecte a la capacitat de promoció de les proves esportives, el 40% d'enquestats opina que haurien de donar més a conèixer els productes agroalimentaris, el 35% aposta per donar a conèixer enclavaments poc coneguts i el 25% considera que s'haurien de promocionar els allotjaments i la restauració.

Com a darrera consideració, es pot afirmar que la població local compta amb una gran consciència ambiental. Això es fonamenta en que el 25% dels sondejats considera que les proves esportives celebrades actualment tenen unes repercussions altes o molt altes. A més, és unànime la consideració que allò que més atrau al visitant que vol realitzar esport al territori de la Mancomunitat, és el seu entorn ambiental.

A mode de síntesi, la població local considera que per a que el turisme esportiu sigui capaç d'influir en el desenvolupament econòmic local és necessari que:

- Es faja del turisme esportiu una de les activitats econòmiques sobre la qual pivoti el desenvolupament local de la Mancomunitat pel seu gran efecte multiplicador.
- S'aposti per una segmentació clara, la qual atragui visitants vinculats amb el turisme esportiu.
- Es tingui molt en compte molt en compte la perspectiva ambiental ja que és un dels actius principals i, a la vegada, més vulnerable.
- Els esdeveniments esportius que ja es realitzen ajuden a conèixer millor els productes locals, especialment els agroalimentaris.

6.3. Perspectives de futur del turisme a la Mancomunitat de Penyagolosa

Després d'haver donat l'oportunitat que la població local expliqués les seues consideracions sobre l'activitat turística actual, es volen esbrinar també les seues consideracions sobre com hauria de ser aquesta en un futur.

En concret, la meitat dels enquestats està a favor de la creació d'una lliga de curses de muntanya independent; encara que quasi un 20% està en contra.

A més, un 70% creu que els esports pedestres, majoritàriament senderisme i trail, haurien de ser aquells a promocionar. El 30% restant no creu que sigui necessària una especialització amb uns esports en concret i per això aposta per promocionar-los tots, tant els d'anar a peu, amb bici, com fins hi tot la caça.

Una de les consideracions més importants és que el 90% creu que l'allotjament existent no és l'adequat ni satisfà la demanda.

En concret, creu que de l'allotjament del qual hi ha més falta, com es pot veure en la Figura 6, és molt heterogeni. Són les cases rurals i albergs els que la població locals considera que més manquen, mentre que els refugis, les zones d'acampada, els apartaments i els hotels tenen un valor homogenis i més baixos.

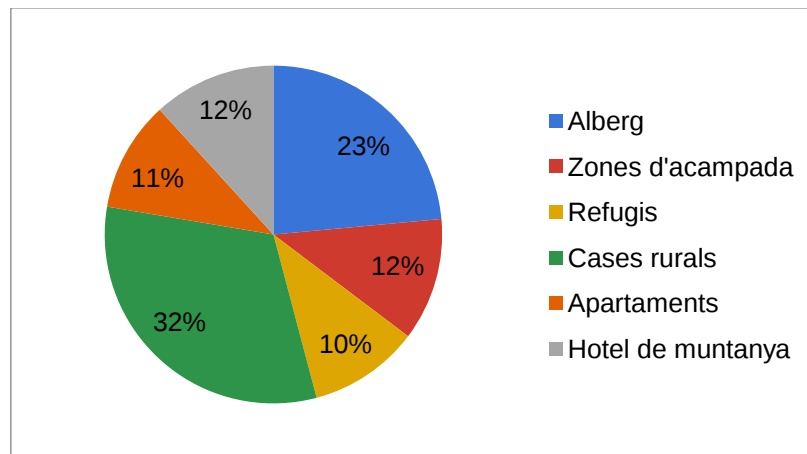

Figura 6. Allotjaments que els enquestats consideren que hi ha més falta a la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord.

Font: elaboració pròpia mitjançant enquestes.

D'aquelles activitats esportives o esdeveniments que actualment no es realitzen a la Mancomunitat, i que per tant cal promocionar, són els vinculats amb l'escalada esportiva i aquelles vinculades amb el ciclisme (de carretera, Enduro, etc.).

També hi ha diversitat d'opinions respecte a la unió dels 4 pobles amb un mateix itinerari: el 40% opina que té un potencial molt baix, però al mateix temps un altre 40% considera que té un gran potencial. A més, aquest consideren que, almenys, hauria d'incloure en la mesura del possible, els recursos patrimonials i ambientals anomenats en la Taula 3.

Com a darrera consideració, destaca que bona part dels enquestats creu que s'hauria d'apostar tant pel manteniment dels camins i senders ja existents, així com per realitzar campanyes de promoció i difusió del territori.

Per tant, de cara al futur es pot afirmar que la població local vol:

- Considerar la creació d'una lliga de curses per muntanya independent.
- Que aquells els esports que es promocionen siguin els pedestres.
- Que l'oferta d'allotjaments sigui suficient, de qualitat i adequada a la demanda.
- Què s'augmenti l'oferta de tot tipus d'allotjaments, especialment albergs i cases rurals.
- Que l'escalada i els esports de bicicleta siguin considerats pel seu gran potencial d'implantació.
- Reconsiderar i replantejar de manera adequada la unió dels 4 pobles en un itinerari.
- Que es faci una aposta per mantenir els itineraris ja existents i fer campanyes de promoció turística de la Mancomunitat.

7. Anàlisi territorial i turístic de la Mancomunitat de Penyagolosa

Després de realitzar les descripcions dels principals trets físics, econòmics i demogràfics de la Mancomunitat, d'identificar els principals recursos i de conèixer, a grans trets, les opinions de la població local, cal conèixer quins són, a nivell intern i extern, els principals punts forts i dèbils dels municipis. De manera esquemàtica, aquests es poden veure representats a la Figura 4.

En primer lloc, es consideren, a nivell intern, les debilitats i les fortaleces.

Pel que fa a les debilitats cal ressaltar les referents a:

- La xarxa de carreteres, la qual destaca pel seu mal estat i sinuositat. Aquesta fet caracteritza la xarxa viària entre els municipis de la pròpia Mancomunitat com amb d'altres limítrofs, on destaca la deficitària connexió amb Terol, malgrat ser interregional.
- Les TIC, ja que en bona part del territori la cobertura mòbil i d'internet és, o bé inexistent, o bé molt deficitària.
- Els serveis bàsics, especialment a Xodos i Benafigos, on hi ha puntuals problemes en el subministrament d'aigua potable i electricitat.

També destaquen pel baix nombre les edificacions en lloguer existents i en bon estat de conservació, tant d'habitatges com empresarials. Aquesta és una situació que té una relació directa amb el baix nombre de població menor de 30 anys que resideix en els municipis, ja que això dificulta tant l'arribada com la independització dels joves. A mitjà termini, aquesta pot ser una de les causes de la falta de relleu generacional en negocis i activitats ja existents.

Menció a banda mereix l'absència de planificació turística, ja que és vox populi que el turisme és l'activitat de major potencial en els entorns rurals. Però, per contra, si aquesta no té uns objectius i full de ruta ben marcats com és el cas, pot acabar ocasionant greus problemes ambientals, econòmics i socials.

De les seues fortaleces, cal ressaltar la seua bona localització en el context provincial: cèntrica, limítrofa amb Terol i propera al Clúster ceràmic de la Plana de Castelló, uns trets que la fan ser molt atractiva per a persones novingudes. També destaca la creació de la AETAP, la qual té l'objectiu de defensar els interessos de tots els seus empresaris i autònoms.

A més, tant de manera individual com conjunta, tots els municipis compten amb un entorn ambiental molt ric què esdevé el seu principal recurs turístic tal i com manifesta la gran expansió de la marca Penyagolosa. En aquest context cal esmentar també què la celebració de proves esportives ha contribuït de manera clara i directa en una major difusió, i posada en valor, del territori.

En segon lloc, es mostren aquells trets que afecten a nivell extern: les amenaces i les oportunitats.

De les seues amenaces, la més remarcable és l'afecció negativa sobre el desenvolupament socioeconòmic local què, de reforçar-se, pot tenir la gestió, *top-down* i/o sense tenir en compte a la població local, del Parc Natural de Penyagolosa. A més, també destaquen altres amenaces com: l'augment de burocratització administrativa, la no difusió de noves normatives ambientals i agrícoles, el no foment de la digitalització de l'empresariat rural i l'eliminació dels programes públics d'ocupació, els quals poden ser molt perjudicials per al dinamisme econòmic d'aquests municipis.

També, encara què de manera incerta, calen destacar els impactes de la pandèmia de la Covid19 i del canvi climàtic. El primer s'està donant i afecta l'economia i societat dels municipis, mentre que el segon afecta i continuarà fent-ho, a mitjà i llarg termini, motiu pel qual cal ser-ne conscient en un entorn tan fràgil com la muntanya mediterrània.

Pel que fa a les oportunitats, les que més destaquen són les vinculades amb el seu entorn natural ja què es poden crear sinèrgies amb sectors i activitats molt diverses. En concret, la gestió forestal sostenible en harmonia amb una planificació turística sostenible i encaminada a la segmentació turística en esports de muntanya, té una gran potencialitat degut a la proximitat de les àrees urbanes de Castelló i València.

També són una ocasió, i alhora una necessitat, la prestació i/o millora de determinats serveis en tots els municipis com:

- Els vinculats amb la tercera edat, els quals millorarien la qualitat de vida i suposarien diversos llocs de feina degut a l'elevat nombre de gent gran.
- Les infraestructures viàries, ja què la seua localització geo-estratègica li atorga un gran potencial tant a nivell intra-regional com interregional.

- Els serveis bàsics de subministrament d'aigua, electricitat i telecomunicacions per a tots els residents.

Aquestes últimes són una necessitat flagrant que milloraran la qualitat de vida dels residents i no suposaran un impediment a l'arribada de població.

També es fa necessària la redacció d'un Pla d'Acollida de nousvinguts per afavorir la seua integració amb la comunitat local. A més, també s'ha de fomentar la renovació i nova implantació d'empreses de transformació agroalimentària per tal que el teixit empresarial local estigui adaptat al context socioeconòmic i es puguin crear ofertes de feina.

Figura 7. Anàlisi DAFO de la Mancomunitat de Penyagolosa.

Font: elaboració pròpia a partir de les enquestes i consideracions pròpies.

Fent referència al turisme, en general, i les activitats d'esports de muntanya, en particular, aquestes han experimentat durant la darrera dècada una ràpida expansió arreu dels territoris tant en l'oferta com en la demanda d'activitats i serveis.

Per tal de conèixer de manera detallada la realitat del turisme d'esports a la Mancomunitat de Penyagolosa, a continuació, es realitza un anàlisi DAFO.

Els territoris de Penyagolosa, i més concretament el Massís homònim, atrauen anualment, i des de fa dècades, a un gran nombre excursionistes i turistes d'arreu de l'Estat. Amb l'expansió que han tingut les pràctiques esportives en els darrers anys, aquest interès s'ha mantingut i inclús augmentat. Per tal de conèixer quina és la realitat actual i quines perspectives de futur hi ha, a continuació, es realitza un anàlisi dels punts forts i dèbils, tant a nivell intern com extern, què el caracteritzen. Aquest anàlisi es pot veure representat de manera gràfica en la Figura 5.

Per una banda, a nivell intern, hi ressalten les seues debilitats i fortaleces.

Dels punts dèbils que té el turisme esportiu, cal destacar què no existeix una coordinació a l'hora de planificar les dates dels esdeveniments esportius que anualment es celebren a la Mancomunitat, el que posa en evidència què hi ha una falta de coordinació entre organitzadors. A més a més, aquests tampoc tenen sinèrgies positives amb els productors locals què puguin donar a conèixer els seus productes, malgrat el potencial. També existeix, de manera més puntual, una falta de manteniment en els itineraris existents que es manifesta tant en el deficient estat del seu marcatge i senyalística. A tot açò cal afegir la manca d'utilització de les TIC, un fet que s'exemplifica amb l'absència d'un portal web de referència, amb la no disposició on-line dels itineraris més rellevants i amb l'absència de campanyes publicitàries a les xarxes socials.

Com a darreres debilitats, les relacionades amb la planta turística. En aquesta destaquen per la seua absència, tant dels allotjaments de qualitat diferenciada, les activitats esportives guiades així com també la no existència de material esportiu de lloguer.

De les seues fortaleces referents al turisme esportiu, ressalta el fet que a tots els municipis es realitzen proves esportives. Això és una situació què té el seu punt fort amb el dinamisme què tenen els organitzadors de les proves, els quals aposten per donar a conèixer un entorn ambiental tan ric i divers com el de Penyagolosa; aquest és el seu principal tret diferenciador i és el motiu pel qual totes elles tenen garantit any rere any un nombre considerable de participants.

Aquest territori té també un flux de visitants constant durant tot l'any què, en certa manera, pot ser atribuïble a la difusió territorial realitzada per les curses. A més una altra de les seues forteses és que la seua estacionalitat turística és menys accentuada que en altres territoris. Això és degut a què durant els mesos de primavera i estiu els visitants hi arriben, majoritàriament, per realitzar activitats esportives a l'aire lliure, a la tardor un gran nombre ho fan per buscar bolets, mentre què a l'hivern, i quan el temps ho permet, hi van a veure la neu. Tot aquest flux es veu clarament afavorit per la bona localització geogràfica a nivell provincial i regional i l'existència d'un ric patrimoni cultural i etnològic complementari.

Per altra banda, a nivell extern, destaquen les amenaces i oportunitats.

De les amenaces del turisme d'esports, les principals que poden afectar a la Mancomunitat són la competència d'altres destinacions turístiques així com una accentuació de l'estacionalitat durant els mesos d'estiu i, la resta de l'any, els caps de setmana. A més, una gestió *top-down* del seu territori, especialment del Parc Natural i d'altres normatives ambientals, pot resultar ser molt perjudicial per als interessos dels habitants de la Mancomunitat. Tampoc cal menysprear les conseqüències socioeconòmiques de la COVID 19 en els propers mesos, el desavantatge competitiu que es pot donar si tot l'empresariat local no es digitalitza i, especialment, el canvi climàtic i els seus impactes. A tot açò cal afegir els impactes negatius que pot acabar tenint la no gestió del flux de visitants, especialment en el cas del Parc Natural. Això es posa en evidència amb la existència d'un comptatge de visitants incomplet i desfasat, i amb l'absència d'un estudi de control de la freqüentació on es detallin els punts més visitats a gestionar per evitar la seua degradació.

Pel que fa a les oportunitats amb que compta el turisme d'esports de muntanya a la Mancomunitat de Penyagolosa, la més destacable és la proximitat a dos mercats, amb potencials visitants, com són les àrees urbanes de Castelló i València. Per a això, la difusió de les TIC entre els empresaris locals de tots els sectors i, especialment, la creació i promoció d'un portal web de referència resulten ser indispensables. També la creació de sinèrgies i cooperació entre els clubs esportius pot repercutir de manera positiva, especialment a l'hora de

planificar els esdeveniments. A més, es podria donar lloc, de manera conjunta, a la gestió i manteniment de la xarxa d'itineraris als quals se'ls pot vincular el valor afegit del ric patrimoni cultural i etnològic amb que compta el territori.

A més, la col·laboració entre organitzadors de proves esportives i productors locals és una oportunitat per ambdós: per als primers perquè ofereixen un producte del territori, mentre que per els segons es una oportunitat de promoció dels seus productes a potencials clients.

Com a darrera consideració de les oportunitats existents, un major ventall d'activitats guiades i el lloguer de material per poder realitzar per compte propi activitats esportives compten amb un potencial considerable, però així i tot el què suposa una major oportunitat és la creació d'allotjaments turístics de qualitat diferenciada, capaços d'atraure per si mateix a visitants.

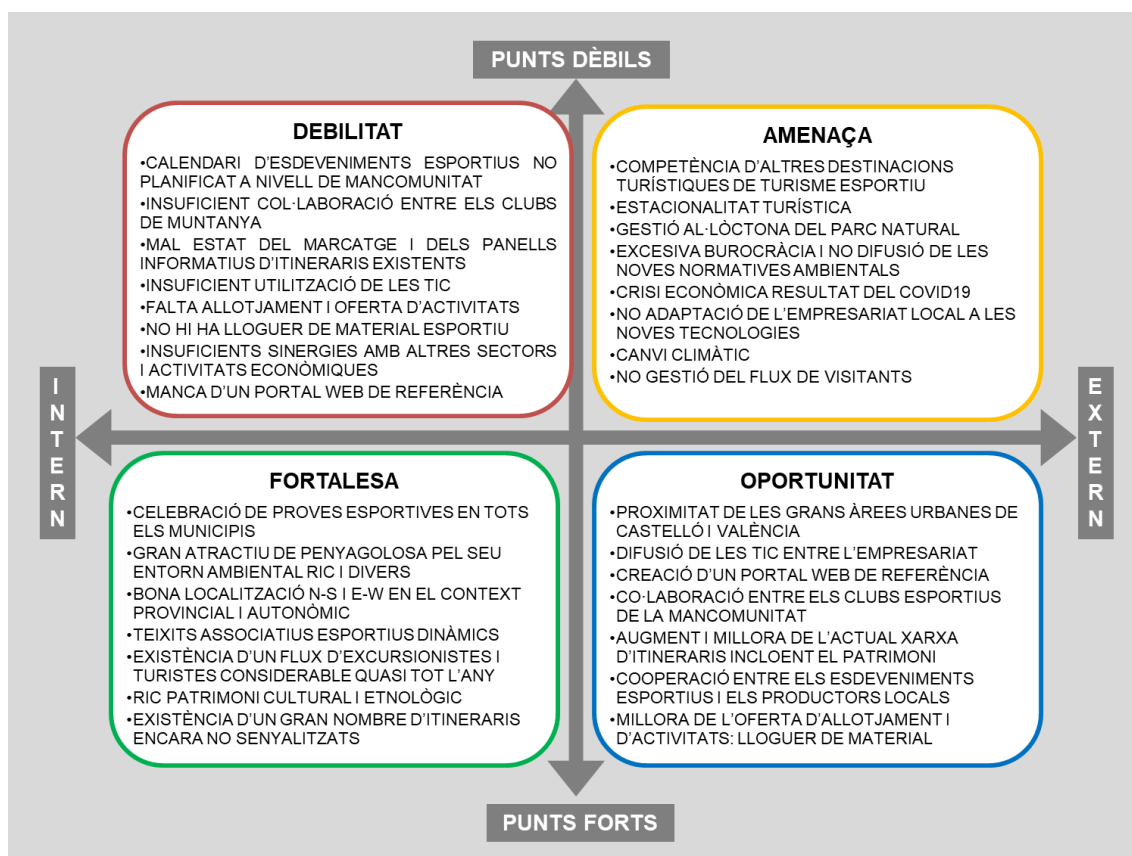

Figura 8. Anàlisi DAFO de la situació actual del turisme d'esports de muntanya a la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord.

Font: elaboració pròpia a partir de les enquestes i consideracions pròpies.

A partir de tot allò que s'ha considerat en aquesta diagnosi, on es té en compte el context ambiental i socioeconòmic actual, i allò que opina la població local, puc extraure, a nivell individual, determinades consideracions sobre la Mancomunitat de Penyagolosa i el turisme esportiu.

En concret, aquest és un espai que sofreix les problemàtiques demogràfiques i econòmiques d'arreu dels espais rurals espanyols. Front aquesta situació, es pot afirmar que existeix una població, local i flotant, que té consciència territorial i és conscient de les seues limitacions, però també de quins són els principals recursos, com es manifesta en el cas del Parc Natural de Penyagolosa.

Pel que fa a la seua activitat econòmica, i més concretament al turisme, encara s'observen casos entre la població on el monocultiu turístic es considerat com l'única alternativa de dinamització socioeconòmica.

Front aquesta situació, hi ha indicis clars que mostren un canvi de tendència on el turisme és només una activitat econòmica de les moltes que es poden portar a terme en els espais rurals del qual cal aprofitar les seues externalitats positives. Amb aquesta variabilitat també s'observen un major respecte per l'entorn ambiental i paisatgístic dels municipis, així com noves valoracions sobre l'oferta turística.

Per tant, es comença a percebre que la població de la Mancomunitat de Penyagolosa pot i vol desenvolupar en el seu territori qualsevol activitat econòmica, per això vol retroalimentar-se del flux turístic existent per afavorir la viabilitat socioeconòmica de les seues iniciatives.

Front aquesta situació, és necessari comptar amb el suport d'institucions, públiques i privades, que estimulin el desenvolupament local a partir dels factors endògens, ja sigui amb una finalitat turística o no, un fet que actualment no existeix.

8. Conclusions i perspectives de futur

Els espais rurals d'arreu de l'estat espanyol han comptat durant els darrers anys amb unes dinàmiques demogràfiques regressives. Actualment, el context derivat del COVID-19 ha trencat aquesta tendència ja que, per la seua menor congestió i densitat poblacional, el risc de contagi és menor, i, per això, inclús s'estan donant casos d'augment d'habitants en municipis rurals. Per tal d'afavorir aquest marc, és molt important el sorgiment de projectes innovadors, especialment si s'aprofiten dels recursos endògens i compten amb acceptació de la població local; d'aquesta manera se'ls atorgarà una major probabilitat d'èxit, existint-hi un procés de resiliència comunitària.

Un d'aquests projectes és el turisme esportiu, el qual es desenvolupa en un territori concret, fent ús dels seus recursos endògens, i, amb l'actual context sociosanitari, té un gran potencial de desenvolupament. Tenint en compte que aquesta fa ús dels recursos endògens i que les seues externalitats són nombroses, algunes també negatives, i afecten a la població local, és necessari comptar amb la seua opinió i fer-hi partícip en la presa de decisions.

En el cas que ens ha ocupat, s'ha descrit la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord, un territori de l'interior castellonenc format pels municipis d'Atzeneta del Maestrat, Benafigos, Vistabella del Maestrat i Xodos que destaca per comptar amb un entorn ambiental, paisatgístic i patrimonial de gran valor. D'aquesta manera, el turisme esportiu compta amb un potencial que es vol conèixer si la seua població local vol desenvolupar, motiu pel qual se l'ha enquestat obtenint-hi consideracions sobre l'activitat turística actual i futura.

Dels sondejats es poden extraure en clar diverses consideracions. La primera d'elles és que la pràctica totalitat vol que el turisme sigui una de les activitats econòmiques sobre les quals pivoti el desenvolupament econòmic local, degut al seu efecte multiplicador sobre la resta d'activitats econòmiques. Per això, n'és conscient de quin és el recurs que té un major potencial actualment i quin pot atraure més visitants en un futur: el Parc Natural de Penyagolosa. També és conscient que, fruit de l'anterior recurs, els esdeveniments programats, entre els quals es troben els esportius, poden atraure en el futur a nivell supramunicipal més visitants dels que actualment atrauen.

De l'enquesta també s'extrau què és necessària la segmentació amb un turisme esportiu ambientalment respectuós i sostenible, ja que el seu entorn és el seu principal actiu i cal conservar-lo. A més, cal tractar d'aconseguir què el turisme esportiu tingui una major capacitat de dinamització socioeconòmica, per això s'han de donar a conèixer els productes que s'elaboren en cadascun dels municipis, especialment els agroalimentaris ja que tenen unes repercussions ambientals majors, i comptar amb una oferta d'allotjaments i restauració de qualitat i adient amb la demanda actual.

De cara al futur s'afirma què cal promocionar l'escalada i els esports pedestres, considerant la creació d'una lliga de curses per muntanya Mancomunada i que aquells allotjaments que s'han de prioritzar són els albergs i les cases rurals.

Aquesta és només una primera diagnosi que pretén servir de punt de partida front a la implementació d'accions futures que pretenguin afavorir el desenvolupament econòmic de la Mancomunitat. La importància d'aquest treball recau tant en l'anàlisi previ del seu context i de l'activitat turística, com, especialment, en voluntat de donar veu a les opinions de la població local.

També cal esmentar, que es compten amb dades detallades de les enquestes que es podrien desenvolupar i concretar, podent creuar les dades del bloc 1 amb la resta de blocs de l'enquesta. D'aquesta manera es podrien obtenir les dades segmentades per atributs com el nivell d'estudis o el municipi d'origen.

Des d'una perspectiva investigadora, caldria seguir avançant amb aquest enfocament per tal de detectar:

- Casos existents on el turisme esportiu ha esdevingut clau en el desenvolupament econòmic local.
- Quin paper tenen les iniciatives de turisme esportiu en el desenvolupament local.
- Quin és el grau de desenvolupament de cada iniciativa.

Amb aquestes accions s'aconseguiria esbrina quins són els factors que afavoreixen o bloquegen la promoció de mecanismes que poden permetre a les zones rurals desenvolupar la resiliència front al declivi poblacional i econòmic.

Bibliografia i referències web

Aguilar, E. (23 d'Agost de 2020). El Castellón vacío cuelga el cartel de completo en el agosto más extraño. Levante-EMV Castelló.

Aparici, A. (8 de 2 de 2019). Des de la Generalitat es continuen fent polítiques de despoblament. (V. Tena, Entrevistadora). El Temps.

ARGOS (2020). Base de Dades municipals. Generalitat Valenciana. Recollit de: <http://www.argos.gva.es/va>. València

Armero, A. J. (4 / Febrer / 2018). La despoblación ya amenaza a las ciudades extremeñas. Recollit de <https://www.hoy.es/extremadura/despoblacion-amenaza-ciudades-20180204224209-nt.html>

Arnandis i Agramunt, R. (2019). ¿QUÉ ES UN RECURSO TURÍSTICO? UN ANÁLISIS DELPHI A LA ACADEMIA HISPANA. Cuadernos de Turismo, 39-68.

Avilés, P. R. (2006). Turismo deportivo y desarrollo rural en la Sierra Morena Cordobesa. A E. Moyano Estrada, & D. Moscoso Sánchez, Deporte y desarrollo rural (pag. 69 - 83). Sevilla: Consejería de Turismo, Comercio y Deporte.

Bergasa, J., & Zozaya Elduayen, M. (15 d'Agost de 2020). Pueblos del Pirineo de Navarra, ocupación cien por cien. Noticias de Navarra.

Bhatt, P. i Altinay, L. (2013). How social capital is leveraged in social innovations under resource constraints. Emerald Group Publishing Limited, pag. 1772-1792

Bock, B. (2012). Social innovation and sustainability; how to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development. Studies in Agricultural Economics, pag. 57-63.

Bosch, R. M. (31 d'Agost de 2020). El efecto Covid impulsa cifras récord en los parques naturales. La Vanguardia.

Buciega, A., i Esparcia, J. (2013). Desarrollo, Territorio y Capital Social. Un análisis a partir de dinámicas relacionales en el desarrollo rural. REDES-Revista hispana para el análisis de redes sociales, pag. 81-113.

Cajaiba-Santana, G. (2014). Social innovation: moving the field forward. A conceptual framework. *Technological Forecasting & Social Change*, pag- 42-51.

Calvo, A. (1986). *Geomorfologia de laderas en el País Valenciano*. València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació

Conferencia Internacional de Ministros del Ambiente sobre Biodiversidad y Turismo (1997). Declaración de Berlín. Recuperat de: <http://cabopulmovivo.org/portal/wp-content/uploads/3.declaracion-de-berlin.pdf>

Cheshire, L., Esparcia, J., i Shucksmith, M. (2015). Community resilience, social capital and territorial governance. *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, pag. 7-38.

Club Deportivo Marató i Mitja Castelló-Penyagolosa. (2020). *Penyagolosa Trails*. Recuperat de: <http://penyagolosatrails.com/hazte-voluntario/>

D.A. (9 de Setembre de 2020). Lambán pone en valor el músculo del turismo de interior que ha capeado la temporada pese al azote de la pandemia. *Diario del Alto Aragón*.

Decret 49/2006, de 7 d'abril, del Consell de la Generalitat, pel qual s'aprova el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals del Massís de Penyagolosa. *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana*, 18 d'abril de 2006, núm. 5240, pag. 13591 a 13642.

Decreto 165/2017, de 31 de octubre, de Gobierno de Aragón, por el que se aprueba la Directriz Especial de Ordenación Territorial de Política Demográfica y contra la Despoblación. *Diari Oficial d'Aragó*, 8 de noviembre de 2017, núm. 214, pag. 30444 a 30703.

Delgado Viñas, C. (2019, Abril 7). La montaña vacía. *El Diario Montañés*, pag. 36.

Díaz, C. M. (11 / juliol / 2016). El 65% de los municipios españoles perdió habitantes entre 2006 y 2015. Recollit de https://www.elespanol.com/sociedad/20160711/139236360_0.html

Editorial. (28 / Gener / 2018). Listado de 79 medidas para luchar contra la despoblación en España. Recollit de <https://elmirondesoria.es/provincia/noticias/listado-de-79-medidas-para-luchar-contra-la-despoblacion-en-espana>

Esparcia, J. (2014). Innovation and networks in rural areas. An analysis from European innovative projects. *Journal of Rural Studies*, pag. 1-14.

Esparcia, J. (2017). Capital social y desarrollo territorial, redes sociales y liderazgos en las nuevas dinámicas rurales en España. Tesis doctoral defesa a la Universitat Autònoma de Barcelona (setembre 2017). Recuperat de: <https://blogs.uab.cat/redes/files/2017/09/Resumen-TD-Javier-Esparcia.pdf>

Esparcia, J., Escribano, J., i Serrano, J. J. (2015). Una aproximación al enfoque del capital social y a su contribución al estudio de procesos de desarrollo local. *Journal of Regional Research*, pag. 49-71.

Estensoro, M., i Zurbano, M. (s.f.). Innovación social en la gobernanza territorial: INNOBASQUE y las redes comarcales de la comunidad autónoma de Euskadi. XII jornadas de economía crítica. Zaragoza. Recuperat de: <https://www.innobasque.eus/uploads/documentos/innovacion%20social/67A902FE59E3494FAA797B10369E85591C3ACBAC.pdf>

FEMP: Comisión de Despoblación. (2017). Población y despoblación en España 2016. Federación Española de Municipios y Provincias.

Fernández García, Felipe. (2017). Plan Demográfico del Principado de Asturias 2017 - 2027. Oviedo: Consejería de Presidencia y Participación Ciudadana. Recuperat de: <https://www.age-geografia.es/site/wp-content/uploads/2017/10/Plan-Demogr%C3%A1fico-Asturias-2017-2027.pdf>

Fernández Hernández, C. (2020). Astroturismo rural: nuevas experiencias en tiempos pos-COVID. En M. Simancas Cruz, R. Hernández Martín, & N. Padrón Fumero, *Turismo pos-COVID-19: Reflexiones, retos y oportunidades* (pag. 535-544). La Laguna: Cátedra de Turismo CajaCanarias-Ashotel de la Universidad de la Laguna.

Foro IESA sobre la Cohesión de los Territorios Rurales. (2009). Documento I: Del Desarrollo Rural al Desarrollo Territorial. Reflexiones a partir de la experiencia española. Córdoba. Recuperat de: https://www.mapa.gob.es/es/desarrollo-rural/planes-y-estrategias/desarrollo-territorial/Del%20Desarrollo%20Rural%20al%20Desarrollo%20Territorial%20FORO%20IESA_tcm30-149523.pdf

García Coll, A., i Sánchez Aguilera, D. (2005). La población rural en Catalunya: entre el declive y la revitalización. Cuadernos Geográficos de la Universidad de Granada, pag 387-408.

Garcia, J. L. (31 / Agost / 2020). Verano a dos velocidades: el turismo rural se salva del desplome histórico. Levante-EMV.

Gómez Mendoza, J. (10 / Abril / 2015). Un futuro para las zonas de montañas. Revista de Libros, pag. 1-20.

González Sanz, G. (3 / Abril / 2018). LA ESPAÑA SIN HABITANTES. Recollit de <http://www.revista-critica.es/2018/04/03/la-espana-sin-habitantes/>

Herreras Espinosa, J. I. (20 / Juliol / 2020). Ordenación territorial y despoblación: la hora de los políticos. Recollit de <https://www.diariodeleon.es/content/print/tribuna-ordenacion-territorial-despoblacion-hora-politicos/201911031023321954162>

Ibarra, M. A. (2006). ANÁLISIS TEÓRICO. CONSECUENCIAS AMBIENTALES DE LA DESPOBLACIÓN RURAL II. Madrid: Congreso Nacional de Medio Ambiente. Recuperat de: <https://www.age-geografia.es/site/wp-content/uploads/2017/10/Consecuencias-ambientales-de-la-despoblaci%C3%B3n-rural-Ponencia-de-Miguel-Af%C3%A1n.pdf>

Imbert, N. (2020). COVID 19: 10 PROPUESTAS PARA PUEBLOS Y TERRITORIOS MÁS RESILIENTES. Actualidad Jurídica Ambiental. Recuperat de: https://www.actualidadjuridicaambiental.com/wp-content/uploads/2020/04/2020_04_06_Imbert_Green-Cross-Covid.pdf

Institut Nacional d'Estadística (2019). Estadístiques territorials. Recollit de: <https://www.ine.es/FichasWeb/RegMunicipios.do>. Madrid.

Izquierdo, B., & Aldaz, J. (2018). La conexión necesaria entre deporte y desarrollo rural: algunas reflexiones sobre el caso vasco. *Revista de humanidades*, pag. 107-128.

Kirwan, J., Illibery, B., Maye, D., i Carey, J. (2013). Grassroots social innovations and food localisation: An investigation of the Local Food programme in England. *Global Environmental Change*, pag. 830-837

Llamazares, J. (19 / Maig / 2018). Elegía. Recollit de https://elpais.com/elpais/2018/05/18/opinion/1526638022_658395.html

Llei 11/94, de 27 de desembre, de la Generalitat Valenciana, de Espais Naturals Protegits de la Comunitat Valenciana. *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana*, 1 de gener de 1995, núm. 2423, pag. 204 a 225

Llei 7/2016, de 30 de setembre, de reforma de l'article 15 de la Llei 11/1994, de 27 de desembre, de la Generalitat, d'Espais Naturals Protegits de la Comunitat Valenciana. *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana*, 5 d'octubre de 2016, núm. 7888, pag. 27476

Luque-Gil, A. (2003). La evaluación del medio para la práctica de actividades turístico-deportivas en la naturaleza. *Cuadernos de turismo*, Nº 12, 2003, pag. 131-150

Mantecón, A. (2020). La crisis sistémica del turismo: una perspectiva global en tiempos de pandemia. En M. Simancas Cruz, R. Hernández Martín, & N. Padrón Fumero, *Turismo pos-COVID-19: Reflexiones, retos y oportunidades* (pag. 19-30). La Laguna: Cátedra de Turismo CajaCanarias-Ashotel de la Universidad de la Laguna.

Mata-Perelló, JM. i Sanz Balaguer, J. (2015). Recorregut de recerca geològica i mineralògica per les comarques de l'Alcalatén i de Gúdar – Javalambre: des de Vistabella del Maestrat a Puertomingalvo. *Algeps. Revista de geologia*. n.2

Medina, X., & Sánchez, R. (2004). Deporte, turismo y desarrollo local. Studium. Revista de humanidades, pag. 183-196.

Montero, J. A. (2018). HACER DEL MEDIO RURAL UN ESPACIO MÁS COMPETITIVO. MuySalmantino, pag. 40-41.

Montiel, C. (2003). El turismo de interior en el desarrollo socioeconómico de las comarcas forestales valencianas. Investigaciones Geográficas, pag. 15-36.

Moscoso Sánchez, D., & Moyano Estrada, E. (2006). Deporte y desarrollo rural. Sevilla: Consejería de Turismo, Comercio y Deporte.

Moulaert, F., Martinelli, F., Swyngedouw, E., i González, S. (2005). Towards Alternative Model(s) of Local Innovation. Urban studies, 1969-1990

Moyano Estrada, E. (2009). Capital social, gobernanza y desarrollo en áreas rurales. En Foro Internacional de Cooperación en Desarrollo Rural. Foro celebrat en Sevilla, Espanya.

Moyano Estrada, E. (2017). SOBRE EL DESPOBLAMIENTO RURAL EN ESPAÑA. Recollit de <http://eduardomoyanoestrada.blogspot.com.es/2017/07/sobre-de-elfuerte-proceso-de-cambio.html>

Moyano Estrada, E. (2018a). AMPLIANDO EL DEBATE SOBRE LA #DESPOBLACIÓN RURAL EN #ESPAÑA. Recollit de <https://eduardomoyanoestrada.blogspot.com/2018/10/ampliando-el-debate-sobre-la.html>

Moyano Estrada, E. (2018b). La despoblación rural a escena. Recollit de https://www.eldiario.es/andalucia/lacuadraturadelcirculo/ciencia-divulgacion-despoblacion-mundo_rural_6_832626738.html

Neumeier, S. (2012). Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? – Proposal for a Stronger Focus on Social Innovations in Rural

Development Research. European Society for Rural Sociology. Sociologia Ruralis, pag. 48-69.

Nicholls, A., Simon, J., i Gabriel, M. (2015). New frontiers in social innovation research. New York: Palgrave Macmillan.

OEA, O. d. (1978). Metodología de Inventarios Turístico. D.F., Mexico.

OECD. (2010). Chapter 5: Social entrepreneurship and Social Innovation. En OECD (Ed.), SMEs, Entrepreneurship and Innovation (pag. 185-215). París: OECD Publishing.

Oñorbe Esparraguera, M. (2014). Los retos en la gestión de las actividades deportivas en Espacios Naturales Protegidos. Congreso Nacional del Medio Ambiente.

Ordre de 12 d'abril del 2007, de la Conselleria de Territori i Habitatge, per la qual s'acorda iniciar el procediment d'elaboració i aprovació del Pla rector d'ús i gestió del Parc Natural del Penyagolosa. Diari Oficial de la Generalitat Valenciana, 11 de maig de 2007, núm. 5510, pag. 19047 a 19049

Ortiz, M. d., Matamoro, V., & Psathakis, J. (2016). GUÍA PARA CONFECCIONAR UN MAPEO DE ACTORES: Bases conceptuales y metodológicas. Fundación Cambio Democrático

Parcs Naturals de la Generalitat Valenciana. (2018). *Memòria de Gestió del Parc Natural de Penyagolosa*. Recuperat de: <http://www.parquesnaturales.gva.es/documents/80303167/110050969/2017/0955db70-23d2-474d-b68c-ce648a01df95>

Peinado, F. (18 / Octubre / 2018). La España rural que no se vacía. Recollit de: https://elpais.com/ccaa/2018/10/15/madrid/1539597061_066083.html

Pinilla , V., & Sáez, L.A. (2016). LA DESPOBLACIÓN RURAL EN ESPAÑA: GÉNESIS DE UN PROBLEMA Y POLÍTICAS INNOVADORAS. Zaragoza: Centro de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo de Áreas Rurales

Rajadel Aragón, L. (23 / Setembre / 2018). Isaura Leal: "La despoblación, el envejecimiento y la dispersión son un asunto de Estado". Recollit de: <https://www.heraldo.es/noticias/aragon/2018/09/23/isaura-leal-despoblacion-envejecimiento-dispersion-son-asunto-estado-1267978-300.html>

Reial Decret 416/2014, de 6 de juny, pel qual s'aprova el Pla Sectorial de turisme de naturalesa i biodiversitat 2014-2020. Butlletí Oficial de l'Estat, 18 de juny de 2014, núm. 147, pag 46026 a 46048.

Riddle , M., i Hanneman, R. (2005). Introduction to social network methods. Riverside: University of California.

Rodríguez, L. A., Bernal, M. E., i Cuervo, L. M. (s.f.). Teoría y práctica del desarrollo económico local.

Simancas Cruz, M., Hernández Martín, R., & Padrón Fumero, N. (2020). Turismo pos-COVID-19: Reflexiones, retos y oportunidades. La Laguna: Cátedra de Turismo CajaCanarias-Ashotel de la Universidad de la Laguna.

Simancas, M. (2020). Deconstruyendo una crisis turística. En M. Simancas Cruz, R. Hernández Martín, & N. Padrón Fumero, Turismo pos-COVID-19: Reflexiones, retos y oportunidades (pag. 613-629). La Laguna: Cátedra de Turismo CajaCanarias-Ashotel de la Universidad de la Laguna.

Trillas, A. (2020). PUNTO DE INFLEXIÓN HACIA OTRO TURISMO. Alternativas económicas.

Troshani, I., i Doolin, B. (2007). Innovation diffusion: a stakeholder and social network vie. European Journal of Innovation Management, pag. 176-200.

Trullols, L. R. (10 / Setembre / 2020). Turismo en España, renovarse o morir. Euronews.

Turisme Comunitat Valenciana. Registre d'Empreses, Establiments i Professions Turístiques de la Comunitat Valenciana. Recollit de: https://www.turisme.gva.es/opencms/opencms/turisme/es/contents/tramitacion/listado_empresas/listado_empresa.html?tam=&menu_id=10

Vera, F. (1992). La dimensión ambiental de la planificación turística: Una nueva cultura para el consumo turístico. *Papers de turisme*, núm. 10, pag. 23 a 39.

Annex I. Fotografies dels principals recursos turístics de la Mancomunitat de Penyagolosa – Pobles del Nord.

Figura 9. Panoràmica des del cim de Penyagolosa.
Font: NachoGimeno.com

Figura 10. Panoràmica amb el Castell d'Atzeneta al fons.
Font: NachoGimeno.com

Figura 11. Ermita de la Verge de l'Ortisella de Benafigos
Font: Ajuntament de Benafigos.

Figura 12. Els Peregrins de les Useres a les immediacions de Xodos en el seu trajecte pel
Monument Natural del Camí dels Peregrins de les Useres.
Font: Ajuntament de Xodos

Figura 13. Imatge de la sortida de la Cursa per Muntanya de Vistabella l'any 2016.

Font: diadia.cat

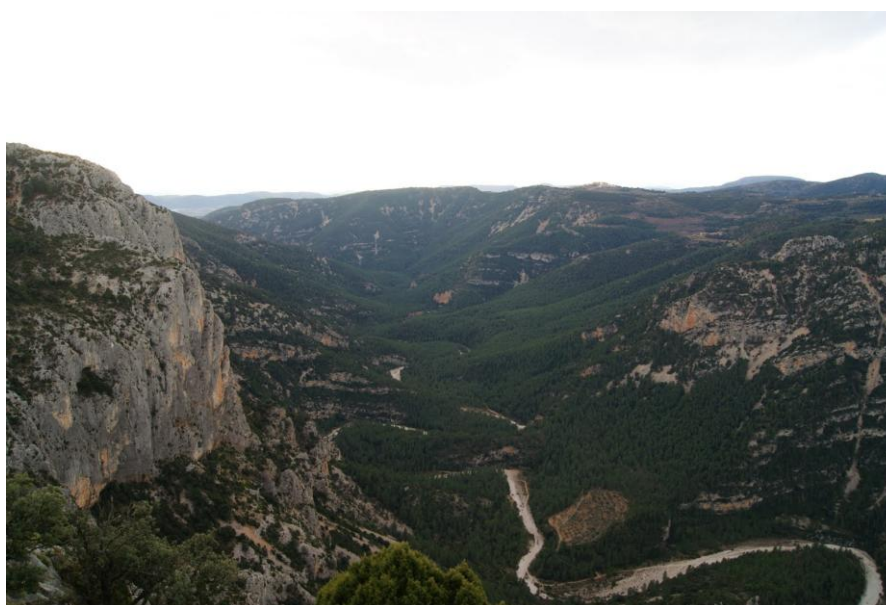

Figura 14. Panoràmica des de Penyacalva, al terme Benafigos, amb el riu Montlleó serpentejant el fons de vall.

Font: Ajuntament de Benafigos

Figura 15. Panoràmica del municipi de Xodos, en primer pla, i del cim de Penyagolosa nevada, al fons.

Font: Flickr.com/toniduarte

Annex II. Model d'enquesta: el turisme d'esports com a oportunitat de desenvolupament local

Dades generals:

1. Quin és el seu municipi d'origen?
2. És aquest on resideix habitualment?
3. Quin interès representa?
4. Quin és el seu nivell d'estudis?
5. La seua activitat professional, dintre de quin sector es pot incloure?

Preguntes sobre recursos turístics:

1. Baix el seu criteri quin d'aquests recursos turístics té més potencial en el conjunt de la Mancomunitat?
 - a. El Parc Natural de Penyagolosa
 - b. Els esdeveniments esportius programats (curses, fires, etc.)
 - c. El casc antic dels municipis
 - d. El canó del riu Montlleó
 - e. El Paratge Natural Municipal del Castell d'Atzeneta
 - f. Altres:
2. Dels anteriors, quin considera què, en un futur, pot atraure més visitants en el conjunt de la Mancomunitat?
 - a. El Parc Natural de Penyagolosa
 - b. Els esdeveniments esportius programats (curses, fires, etc.)
 - c. El casc antic dels municipis
 - d. El canó del riu Montlleó
 - e. El Paratge Natural Municipal del Castell d'Atzeneta
 - f. Altres:

Preguntes sobre turisme d'esports:

1. Creu que el turisme esportiu pot afavorir el desenvolupament econòmic local? justifica la resposta si ho creu oportú.
2. Creu que el turisme esportiu pot ajudar a difondre la mancomunitat de Penyagolosa com a "marca"? Justifica la resposta si ho creus oportú.
3. Creu què d'aquesta difusió de l'activitat turística es poden beneficiar altres activitats? Justifica la resposta si ho creu oportú.
4. Creu que la mancomunitat s'hauria d'especialitzar amb atraure turisme vinculat amb l'esport? justifica la resposta si ho creu oportú.
5. Del 1 al 10, sent 1 molt negatiu i 10 molt positiu, quina és la seua opinió sobre les proves esportives que es celebren actualment a la Mancomunitat?
5.1. Raoni / justifiqui la resposta anterior.
6. Del 1 al 10, sent 1 molt baix i 10 molt alt, quin impacte ambiental creu que tenen les proves esportives que es celebren actualment a la Mancomunitat?
7. Del 1 al 10, sent 1 molt negatiu i 10 molt positiu, com veuries què els pobles de la mancomunitat crearen un lliga de curses de muntanya independent?
8. Considera què, actualment, les proves esportives ajuden a conèixer de manera suficient els productes locals? Justifica la resposta si ho creu oportú.
9. Quin és el principal recurs turístic què haurien de donar a conèixer les proves esportives?
 - a. Allotjaments
 - b. Restauració
 - c. Productes agroalimentaris
 - d. Enclavaments poc coneguts

Perspectives de futur:

1. Quin considera que hauria de ser el principal esport a promocionar a través de la mancomunitat?
2. Quin equipament i/o element considera que atrau més als visitants que venen a la mancomunitat a practicar esport?
3. Considera que l'allotjament existent és adequat i satisfà la demanda? justifica la resposta si ho creus oportú.
4. De quin tipus d'allotjament considera que hi ha més falta?
5. Quina prova esportiva, que actualment no es realitza, considera que té major probabilitat d'èxit en cas de celebrar-se?
6. Sent 1 molt positiu i 10 molt negatiu, quina puntuació li atorgaria a la connexió dels 4 pobles amb un únic itinerari circular?
 - 6.1. Respecte a la pregunta anterior, quins recursos turístics i/o elements de cada poble consideres que, almenys, hauria d'incloure la ruta circular?
7. Com a última pregunta, baix el seu criteri a quina activitat s'haurien de destinar més recursos? afegeix el que estimi oportú.